

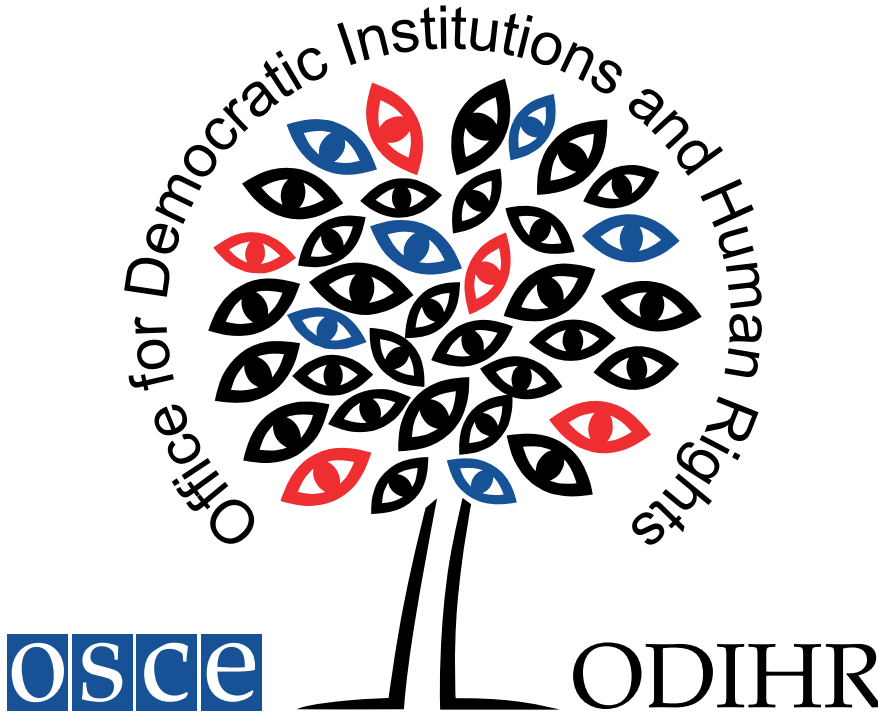

Office for Democratic Institutions and Human Rights

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

NÖVBƏDƏNKƏNAR PARLAMENT SEÇKİLƏRİ 1 SENTYABR 2024-CÜ İL

DTİHB Seçki Müşahidə Missiyası
Yekun Hesabat

Varşava
27 fevral 2025-ci il

MÜNDƏRİCAT

I.	ALİ İCMAL	2
II.	GİRİŞ SÖZÜ VƏ MİNNƏTDARLIQ.....	6
III.	ÜMUMİ MƏLİMAT VƏ SİYASİ KONTEKST.....	7
IV.	SEÇKİ SİSTEMİ VƏ HÜQUQİ ÇƏRCİVƏ.....	9
V.	SEÇKİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ	11
VI.	SEÇİCİ QEYDİYYATI.....	13
VII.	PARTİYA VƏ NAMİZƏD QEYDİYYATI.....	14
VIII.	TƏŞVİQAT MÜHİTİ.....	16
IX.	SEÇKİ KAMPANİYASININ MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ	19
X.	KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİ	21
A.	MEDIA MÜHİTİ VƏ HÜQUQİ ÇƏRCİVƏ	21
B.	TƏŞVİQAT KAMPANİYASININ MƏTBUATDA İŞİQLƏNDİRİLMƏSİ.....	24
XI.	SEÇKİ MÜBAHİSƏLƏRİNİN HƏLLİ.....	25
XII.	SEÇKİ MÜŞAHİDƏSİ.....	27
XIII.	SEÇKİ GÜNÜ	28
XIV.	SEÇKİ GÜNÜNDƏN SONRAKİ PROSESLƏR.....	31
XV.	TÖVSIYƏLƏR.....	33
A.	PRIORİTET TÖVSIYƏLƏR.....	33
B.	DİGƏR TÖVSIYƏLƏR	34
	QOŞMA I: SEÇKİNİN YEKUN NƏTİCƏLƏRİ	38
	QOŞMA II: BEYNƏLXALQ SEÇKİ MÜŞAHİDƏ MİSSİYASINDAKİ MÜŞAHİDƏÇİLƏRİN SİYAHISI	40
	DTİHB HAQQINDA.....	48

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
NÖVBƏDƏNKƏNAR PARLAMENT SEÇKİLƏRİ
1 sentyabr 2024-cü il

DTİHB Seçki Müşahidə Missiyasının Yekun Hesabatı¹

I. ALİ İCMAL

2024-cü il sentyabrın 1-də keçiriləcək növbədənəknar parlament seçkilərini müşahidə etmək dəvətindən sonra və öz mandatına uyğun olaraq, ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Haqları Bürosu (DTİHB) iyulun 31-də Seçki Müşahidə Missiyasını (SMM) təşkil edib. DTİHB SMM seçki proseslərinin ATƏT qarşısında götürülən öhdəliklərə və demokratik seçkilərlə bağlı digər standartlara, habelə ölkənin daxili qanunvericiliyə uyğunluğunu qiymətləndirib.

Sentyabrın 2-də yaydığı İlk Müşahidələr və Nəticələr Bəyanatında DTİHB SMM belə qənaətə gəlib ki, seçkilər “həqiqi pluralizmə şərait yaratmayan və rəqəbatdən mərhum müsabiqə mühitində məhdudlaşdırıcı siyasi və hüquqi çərçivədə baş tutub. Seçkilərə effektiv hazırlıq prosesinə baxmayaraq, seçkilərin idarə edilməsi qərəzsizlikdən məhrum və seçkilərin inklüzivliyini məhdudlaşdıran formal yanaşmaya əsasən təşkil olunub. Fərqli fikir bildirən şəxslərə qarşı davam edən repressiya fonunda keçən təşviqat kampaniyası gündəmdə əhəmiyyətli yer tutmurdu və vətəndaşların qorxu və cəzalandırmadan azad mühitdə iştirakını təmin etmək üçün səylər göstərilməyib. Prosesdə çoxlu sayda namizədin iştirak etməsinə baxmayaraq, demək olar ki, hamısı öz təşviqat çıxışlarında hökumətin siyasətini dəstəkləyirdilər. Müsbət hal odur ki, bu seçkidə qadınlar həm namizəd qismində, həm də seçki komissiyaların tərkibində daha geniş təmsil olunurdular. Seçkilər üzrə hüquqi çərçivə demokratik seçkilər üçün beynəlxalq standartlara və ATƏT qarşısında götürülən öhdəliklərə cavab vermir, siyasi partiyalar və media haqqında qanunlara əlavə edilən qadağalar fundamental azadlıqları daha da məhdudlaşdırıb. Kampaniyanın işıqlandırılması üzrə qaydalar da KİV-də namizədlər haqqında məlumatın yoxluğuna öz töhfəsini verib. Səsvermə prosesinin nizamlı və ümumiyyətli effektiv keçməsinə baxmayaraq, xüsusilə səsərin sayılmasında prosesin tamlığını sual altına qoyan ciddi hüquqi təminatlarla dair pozuntular və boşluqlar müşahidə olunub”.

2024-cü il iyunun 28-də parlamentin müraciətinə və Konstitusiya Məhkəməsinin məsələ ilə bağlı rəyinə əsasən Prezident İlham Əliyev növbədənəknar parlament seçkilərini sentyabrın 1-nə təyin edib. Növbədənəknar seçkilərin məntiqi əslində parlament seçkisinin Bakıda keçirilən COP29 tədbirinə yaxın vaxta təsadüf etməsi və bu səbəbdən parlamentin öz vəzifələrini yerinə yetirə bilməməsi kimi göstərilmişdir. DTİHB SMM-in bir neçə həmsöhbəti tətillər və kənd təsərrüfatı üçün həlledici mövsümdə seçkilərin keçirilməsinin siyasi fəallığı daha da azaldacağı ilə bağlı narahatlıqlarını ifadə ediblər. Seçkilər siyasi fəalların, hüquq müdafiəçilərinin, vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrinin və jurnalistlərin saxlanması və həbslərinin davam etməsi fonunda keçirilib. Bütövlükdə belə məhdudlaşdırıcı siyasi mühit seçkilərin 1990-cı il ATƏT Kopenhagen Sənədinin 5.1-ci bəndinin tələb etdiyi kimi, praktikada seçicilərin fikirlərini azad ifadə etməsini qoruyan şəraitdə keçirilməsini təmin etmirdi.

Seçkilərin hüquqi bazası demokratik seçkilər üçün əlverişli deyil, çünki o, fundamental ifadə, birləşmə və toplaşma azadlıqlarına əsassız məhdudyyətləri ehtiva edir, beynəlxalq standartlara və ATƏT qarşısında götürülən öhdəliklərə uyğun gəlmir. Seçki Məcəlləsi son parlament seçkilərindən bəri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməyib və uzun müddət ərzində mövcud olan DTİHB və Venesiya

¹ Hazırkı hesabatın ingilis dilində versiyası yeganə rəsmi sənəddir. Azərbaycan dilində qeyri-rəsmi tərcüməsi mövcuddur.

Komissiyasının tövsiyələrini və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarını nəzərə almayıb. Bunlar əsas azadlıqların məhdudlaşdırılması, seçki komissiyalarının tərkibi, KİV-lərdə qeyri-bərabər təşviqat şəraiti və seçki günü seçicilərin seçici siyahılarına əlavə edilməsi ilə bağlıdır.

Parlament üzvləri 125 birmandatlı seçki dairəsində sadə səs çoxluğu ilə beş il müddətinə seçilir. DTİHB-nin əvvəlki tövsiyəsini qismən nəzərə alan seçki dairələrin sərhədlərinin sonuncu dəqiqləşdirilməsi seçicilərin dairələr arasında daha bərabər bölgüsü ilə nəticələnmişdir, lakin bu proses şəffaf şəraitdə və beynəlxalq yaxşı təcrübələrə uyğun aparılmamışdır.

Bütün səviyyələrdə seçkilərə hazırlıq effektiv və qanunla müəyyən edilmiş müddətdə aparılmışdır. Mərkəzi Seçki Komissiyası (MSK) ictimaiyyət üçün açıq iclaslar keçirmişdir, lakin DTİHB SMM tərəfindən müşahidə edilən iclaslar məhdud müzakirələrlə formal xarakter daşıyırdı. MSK aşağı səviyyəli komissiyalar üçün müfəssəl təlimlər təşkil etmiş, seçicilər arasında geniş məlumatlandırma kampaniyası aparmış və əlilliyi olan şəxslərin səsvermələrini asanlaşdırmaq üçün tədbirlər görmüşdür. Aşağı səviyyəli komissiyalar heç də həmişə öz işlərinin şəffaflığını təmin etmədilər, çünki onların iclasları adətən xüsusi əsasda və qısa zamanda xəbərdarlıq etməklə keçirilirdi və fəaliyyətləri haqqında ictimaiyyətə açıq məlumatlar məhdud verilirdi. Seçki komissiyaları üzvlərinin müxtəlif parlament qrupları tərəfindən irəli sürülməsinə baxmayaraq, onların siyasi baxışları arasında həqiqi fərqin olmaması seçki inzibatçılığını çoxluq təşkil edən partiyanın nəzarəti altına salır, habelə qərəzsizliyini və seçki prosesinin bütövlüyünü təmin etmir.

Bu seçkilər üçün 6,4 milyon seçici qeydə alınmışdır. Bu sayın səsvermə yaşında olan vətəndaşların sayından təxminən 1,2 milyon nəfər az olması məlumatların düzgünlüyünə və seçici siyahısının inklüzivliyinə dair narahatlıq yaradır. Seçici siyahıların ictimai nəzarətə təqdim edilməsi şəffaflığa müsbət töhfə vermişdir. Beynəlxalq təcrübədən fərqli olaraq, seçki günü seçicilərin seçici siyahısına əlavə edilməsi müvafiq inzibati təminatlar və ya məhkəmə nəzarəti ilə təsdiqlənmir ki, bu da potensial ixtiyari əlavələrə və təkrar səsverməyə imkan açır. Beynəlxalq standartlara zidd olaraq əqli və ya psixososial əlilliyi olan şəxslərin səsvermə hüququ ilə bağlı məhdudiyətlər qalmaqdadır. Ölkə üzrə 400 000-ə yaxın məcburi köçkün səsvermək üçün qeydiyyatdan keçib.

Ümumilikdə, seçkidə iştirak üçün 1508 nəfər müraciət edib, onlardan 998 nəfəri və ya üçdə ikisi iştirak üçün qeydə alınıb ki, bunların da 305-i siyasi partiyalar tərəfindən, 693-ü isə öz namizədliyi irəli sürülüb. Potensial namizədlərə səhvləri düzəltmək imkanı yaratmadan verilən qeydiyyatdan imtina cavabı əsasən etibarlı imzaların kifayət qədər olmaması, habelə gəlir və əmlak bəyannamələrinin qeyri-dəqiqliyi səbəbindən verilmişdir. Namizədlərdən bir neçəsi bəzi hallarda hədə-qorxu ilə və ya mürəkkəb inzibati prosedurları əsas gətirərək müraciətlərini geri götürmüşdülər. Namizədlərin qeydə alınmasına cavabdeh olan dairə seçki komissiyaları qayda və prosedurları ardıcıl tətbiq etməyib və bununla da prosesin inklüzivliyini məhdudlaşdırıb. Siyasi partiyaların qeydiyyatı və ləğvi ilə əlaqədar bir müddət əvvəl tətbiq edilmiş sərt tələblər plüralizmə mənfi təsir göstərmiş və birləşmək azadlığına əlavə məhdudiyətlər tətbiq edib.

Qadınların seçilmiş və təyin olunmuş vəzifələrdə kifayət qədər təmsil olunmamasına baxmayaraq, onların siyasi iştirakını artırmaq üçün heç bir müsbət tədbir görülmür ki, bu da mövcud olan gender stereotipləri ilə bərabər daha ciddi maneə kimi çıxış edir. Ümumilikdə, spiker də daxil olmaqla səlahiyyət müddəti başa çatan parlamentdə 21 qadın deputat (18,42%) yer almışdır, lakin nazir və ya 26 siyasi partiya arasında sədr vəzifəsində çalışan qadın yox idi. Qadınlar kampaniya tədbirlərində iştirakçılar və məruzəçilər arasında kifayət qədər yaxşı təmsil olunsalar da, təşviqatın əsas ismarışlarında gender bərabərliyi məsələləri diqqətdən kənar qaldı. Qadınlar MSK-da az sayda təmsil olunsalar da, DTİHB-nin əvvəlki tövsiyəsini qismən yerinə yetirərək, hazırda sədrilər də daxil olmaqla, aşağı səviyyəli komissiyalarda daha çox təmsil olunurlar. Müsbət haldır odur ki, qadınlar

qeydə alınmış namizədlərin 30 faizini təşkil edib və bu da əvvəlki seçkilərdəki 21 faizlik göstəricidən əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur.

Kampaniya demək olar ki, nəzərə çarpmamış və məhdud ictimai iştiraka səbəb olmuşdu. Seçkidə çoxlu sayda namizəd iştirak etsə də, kampaniya rəqabət xarakteri daşımamış və seçicilərə həqiqi siyasi alternativlər təklif edilməmişdir. Siyasi partiya platformaları və əsasən kiçik miqyaslı tədbirlər vasitəsilə verilən ismarışlar ümumilikdə Prezidentin və hökumətin siyasətini dəstəkləyirdi. Toplaşmaq və ifadə azadlığı da daxil olmaqla, məhdudlaşdırıcı təşviqat qaydaları və onların tətbiqi, namizədlərə öz fikirlərini çatdırmağa və ya ATƏT qarşısında götürülən öhdəliklərinin tələb etdiyi kimi seçicilərə məlumatı sərbəst əldə etməyə imkan vermirdi. Qanunvericiliyə əsasən, namizədlər öz çap təşviqat materiallarını yaymazdan əvvəl aşağı səviyyəli seçki komissiyalarına təqdim etməlidirlər ki, bu da potensial olaraq özünüsensura ilə nəticələnir. Sosial şəbəkələrdə təşviqat kampaniyasının qanunla tənzimlənməsinə baxmayaraq, Hakimiyyətin internet məkanına və sosial şəbəkələrə nəzarət etmək niyyətini bəyan etməsi siyasi debat imkanlarını daha da süst etdi. DTİHB SMM-a iştirakçıların, o cümlədən dövlət sektoru əməkdaşlarının təşviqat tədbirlərinə qatılmaq məcburiyyətində qalması, seçicilərin təhdid edilməsi və seçicilərin qisas qorxusu olmadan öz səslərini verə bilmələri ilə bağlı narahatlıqları barədə məlumat daxil olub.

Kampaniyanın maliyyələşdirmə qaydaları ianələr və xərclər üçün məhdudlaşdırıcı müəyyən edir, lakin hesabat və açıqlama tələbləri, eləcə də nəzarət qeyri-kafi olaraq qalmaqla şəffaflığa mənfi təsir göstərir. DTİHB-nin əvvəlki tövsiyəsinə və 2023-cü il tarixli Siyasi Partiyalar haqqında qanunla əvvəlki seçkilərdə səs almış bütün partiyalar üçün illik dövlət maliyyələşdirilməsinin tətbiqinə baxmayaraq, kampaniyanın dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulmur. Nəzarət səlahiyyəti olan aşağı səviyyəli seçki komissiyaları yalnız bəzi maliyyə hesabatlarını dərc ediblər və bu hesabatların bir çoxunda ianələr və xərclər haqqında heç bir məlumatın olmaması seçiciləri məhdud məlumatla təmin edib. Kampaniyanın bir neçə iştirakçısı qanunla müəyyən edilmiş təşviqat hesablarının açılması üçün bürokratik əngəllərlə bağlı narahatlıqlarını dilə gətirib, eyni zamanda seçicilərin qisas qorxusu səbəbindən ianə vermək istəmədiklərini qeyd ediblər.

Media haqqında qanununda plüralizmi əngəlləyən media və jurnalistlər üçün məhdudlaşdırıcı qeydiyyat tələblər mövcuddur. Beynəlxalq standartlara zidd olaraq, defamasiya və böhtan cinayət məsuliyyəti olaraq qalıb, nəticədə özünüsensura, təşviqat dövrü də daxil olmaqla xəbər saytlarının məhkəmə qərarı olmadan bağlanması halları müşahidə olunub. 2023-cü ilin noyabr ayından etibarən jurnalistlərin saxlanması və həbsləri, o cümlədən onları jurnalist kimi qeydiyyatdan məhrum etmə ittihamları ilə daha da genişləndirilib; 20-yə yaxın jurnalist hələ də həbsdə qalmaqdadır. İctimai yayımda pulsuz efir vaxtı hüququ faktiki olaraq yalnız hakim partiyada var idi; lakin onlar bundan istifadə etməmişdir. Qanunvericiliyə əsasən özəl media kampaniyaları yalnız ödənişli formatlarda işıqlandırılabilir və 72 özəl milli və yerli yayımçının heç biri ödənişli efir vaxtı təklif etmir. Nəticədə, monitoring edilən yayım mediası təşviqat kampaniyası və namizədlərlə bağlı heç bir məlumat verməmiş və seçki ilə bağlı bütün xəbərlər sırf MSK-nın fəaliyyətini əhatə etmişdir ki, bu da namizədlərin öz platformalarını seçicilərə çatdırmaq və seçicilərin məlumatlı seçim etmək imkanlarını daha da məhdudlaşdırmışdır. Ödənişli reklam üçün yer təklif edən qəzetlər və onlayn media namizədlərin öz platformalarını media üzərindən çatdırması üçün yeganə vasitə kimi çıxış etmişdir.

Seçki mübahisələrinin həlli mexanizmi bütövlükdə yaxşı təcrübəyə uyğun olsa da, seçki komissiyalarının şikayətlərə baxılması zamanı müstəqillik və qərəzsizlik nümayiş etdirməməsi ATƏT qarşısında götürülən öhdəliklərə və beynəlxalq standartlara zidd olaraq effektiv hüquqi müdafiə vasitələri hüququna kölgə salır. DTİHB SMM-in bir neçə həmsöhbəti şikayətlərin sayının azalmasını məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinə və hakimiyyət orqanlarının mübahisələrin həllində effektiv vasitə olmasına inamın daha da azalması ilə əlaqələndirdi. MSK daxil olan şikayətlərin əksəriyyətinə mahiyyəti üzrə baxıb, lakin dəvət olunmuş tərəflərin arqumentləri heç vaxt

nəzərə alınmayıb, və nəticədə MSK əvvəlcədən hazırlanmış qərarlar qəbul edib ki, bu da şikayətçiləri qanunda təsbit olunan, habelə ATƏT qarşısında götürülən öhdəliklərindən və beynəlxalq təcrübədə nəzərdə tutulmuş prosessual təminatlardan məhrum edib. MSK və məhkəmə qərarları tam əsaslandırılmamışdır və MSK qərarlarında əlavə hüquqi müdafiə vasitələrinin mövcudluğu göstərilməmişdir. Apellyasiya məhkəmələrinə və Ali Məhkəməyə verilən bütün şikayətlər rədd edilib və ya qəbul olunmayıb.

Qanunvericiliyə əsasən vətəndaş və beynəlxalq seçki müşahidəçilərinin iştirakı təmin edilsə də, seçki komissiyalarına müşahidəçilərin qeyri-münasib davranışa görə və ya sayının həddindən artıq olması səbəbindən onları kənarlaşdırmaq üçün geniş ixtiyari səlahiyyətlər verir. Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının qeydiyyatına və fəaliyyətinə təsir göstərən məhdudlaşdırıcı hüquqi müddəalar nəticəsində tanınmış vətəndaş seçki müşahidəçiləri qrupları qeydiyyatdan keçməmiş və maliyyə imkanlarından məhrum olmuş, bəzi tanınmış üzvləri hələ də həbsdə və ya istintaq altında qalır və beləliklə, seçki prosesini müşahidə edə bilmirdilər. Seçki komissiyaları tərəfindən 112,749 vətəndaş, o cümlədən partiya və namizəd müşahidəçiləri qeydə alınıb. Bu müşahidəçilərin böyük əksəriyyətinin hakim partiya, onların irəli sürdüyü namizədlər və onlara bağlı partiyalar tərəfindən irəli sürülməsi müstəqil və qərəzsiz müşahidəçilərin prosesə çıxışı ilə bağlı narahatlıq doğurur. MSK həmçinin 598 beynəlxalq müşahidəçini akkreditasiya edib.

Beynəlxalq Seçki Müşahidə Missiyası (BSMM) gün ərzində 922 MnSK-da seçkilərin müşahidəsini aparmışdır. Açıqlaş və səsvermə proseslərinin ümumi qiymətləndirilməsi müsbət olub və müşahidəçilər bu prosesin nizamlı və səmərəli təşkil olunmasını tapıblar. Bununla belə, mühüm prosedurların tətbiqində ciddi pozuntular və uyğunsuzluqlar prosesin bütövlüyü ilə bağlı narahatlıqları artırır. Müşahidə zamanı aşkarlanan qanun pozuntularına seçicilərin şəxsiyyət vəsiqələri olmadan səs vermələrinə icazə verilməsi, seçici siyahılarında oxşar görünən imzalar, icazəsiz şəxslərin seçicilərin sayına nəzərət etməsi və qutuya topa bülletenlərin atılması əlamətləri daxildir. Bundan əlavə, seçici siyahılarına əhəmiyyətli sayda seçicilərin daxil edilməsində, mürəkkəbin tətbiq olunub-olunmamasında və seçicilərin siyahıya imza atmasında uyğunsuzluqlar müşahidə olunub ki, bunlar da təkrar səsvermənin qarşısını almaq üçün mühüm hüquqi təminatlardır.

Müşahidə olunan 92 seçki məntəqəsindən 40-da bağlanma və səslərin sayılması prosesi əsasən mühüm hesab olunan rəqəmlərin uzlaşma prosedurlarının tətbiq olunmaması səbəbindən ciddi dərəcədə mənfi qiymətləndirilib. Müşahidəçilər seçki bülletenlərinin seçici siyahılarındakı imzalarla düzgün uyğunlaşdırılmaması, seçici siyahılarında və ya nəticə protokollarında qeydlərin qəsdən saxtalaşdırılması faktlarını və seçki qutusuna bülletenlərin topa atılması ilə bağlı əlavə halların olduğunu qeyd ediblər. Bundan əlavə, müşahidələrin təxminən üçdə birində səsələrin sayılmasının şəffaflığı təmin olunmayıb və müşahidəsi aparılan 79 Dairə Seçki Komissiyasından (DSK) 15-də səsələrin hesablanması prosesi mənfi qiymətləndirilmişdir, bu, ilk növbədə, seçki bülletenlərinin doldurulmasına dair şəffaflıq göstəricilərinin olmaması və seçici siyahılarında və ya səsvermə protokollarında qeydlərin qəsdən saxtalaşdırılması ilə əlaqədardır. Ümumilikdə, səsələrin sayılması və protokolların tərtibi prosesləri ATƏT-in 1990-cı il Kopenhagen Sənədinin 7.4-cü bəndinə uyğun olaraq bülletenlərin düzgün sayılıb- sayılıb-sayılmaması ilə bağlı suallar doğurdu.

MSK seçki günü seçki məntəqələri bağlandıqdan bir neçə saat sonra hər bir dairə üzrə qismən ilkin nəticələri dərc etməyə başlayıb və tam ilkin nəticələr sentyabrın 2-də açıqlanıb. MSK seçki məntəqələri üzrə cədvəlləri nəticələri dərc etsə də, qanunla tələb olunmadığı üçün Məntəqə Seçki Komissiyalarının (MnSK) nəticələrinin protokollarını dərc etməyib. Seçki gündən sonra MSK-ya seçki günü baş verən pozuntularla bağlı 55 şikayət daxil olub və 9 seçki dairəsi üzrə 23 seçki məntəqəsində nəticələr ləğv olunub. Bundan əlavə, MSK öz təşəbbüsü ilə seçicilərin iradəsini müəyyən etməyin mümkünsüzlüyünü əsas gətirərək 12 seçki dairəsi üzrə əlavə 20 MnSK-nın nəticələrini ləğv edib və fəaliyyətlərində yol verdiyi nöqsanlara görə 35 MnSK-nın tərkibini buraxıb.

Konstitusiyaya Məhkəməsi nəticələrin baxılması prosesi başa çatdıqdan sonra elan edilməsi ilə bağlı qanunda dəqiq tələb olmadığından, MSK-nın nəticə protokollarını təqdim etməsindən beş gün sonra və şikayətlərə məhkəmələr tərəfindən baxılması müddəti bitməzdən əvvəl, sentyabrın 21-də nəticələri təsdiq edib.

Hazırki hesabatda Azərbaycanda seçkilərin ATƏT qarşısında götürülən öhdəliklərə və ölkənin demokratik seçkilərlə bağlı götürdüyü digər beynəlxalq öhdəliklərə və standartlara uyğunlaşdırılması səylərini dəstəkləmək üçün bir sıra tövsiyələr təklif olunur. Prioritet tövsiyələr plüralist rəqabətli siyasi mühit, hüquqi bazanın nəzərdən keçirilməsi, xüsusən birləşmək, dinc toplaşmaq və ifadə azadlıqlarının həyata keçirilməsi, seçki komissiyalarının müstəqilliyi və qərəzsizliyi, müşahidəçilərin qeydiyyatı, səsəlin sayılması və nəticələrin protokollaşdırılması prosesinin şəffafliğı və bütövlüyü, qadınların ictimai və siyasi həyatda iştirakının artırılması ilə bağlı tədbirlərə aiddir. DTİHB seçki prosesini daha da təkmilləşdirmək və bu və əvvəlki hesabatlarda yer alan tövsiyələri yerinə yetirmək üçün hakimiyyət orqanlarına kömək etməyə hazırdır.

II. GİRİŞ SÖZÜ VƏ MİNNƏTDARLIQ

2024-cü il sentyabrın 1-də keçiriləcək növbədənənar parlament seçkilərini müşahidə etmək dəvətindən sonra və öz mandatına uyğun olaraq, ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Haqları Bürosu (DTİHB) iyulun 31-də Seçki Müşahidə Missiyasını (SMM) təşkil edib. Ditmir Buşatinin rəhbərlik etdiyi missiya Bakıda fəaliyyət göstərən 11 nəfərlik əsas heyətdən və avqustun 8-də ölkə üzrə 14 məntəqəyə ezam olunmuş 28 uzunmüddətli müşahidəçidən ibarət olub. Əsas qrupun üzvləri və uzunmüddətli müşahidəçilər ATƏT-in 20 iştirakçı dövlətindən gəlmişdilər. DTİHB SMM seçkidən sonrakı hadisələri izləmək üçün sentyabrın 11-dək fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Seçki günü Beynəlxalq Seçki Müşahidə Missiyasını (BSMM) formalaşdırmaq üçün DTİHB SMM-ə ATƏT Parlament Assambleyasının (ATƏT PA) nümayəndə heyəti də qoşulmuşdur. Maykl Krid, ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri tərəfindən ATƏT-in qısamüddətli müşahidə missiyasının Xüsusi Əlaqələndiricisi və Rəhbəri təyin edilib, Lüsü Potuçkova isə ATƏT PA nümayəndə heyətinə rəhbərlik edib. DTİHB və ATƏT PA 2005-ci il Beynəlxalq Seçki Müşahidəsinin Prinsipləri Bəyannaməsini rəhbər tutublar. BSMM seçki günü 34 iştirakçı dövlətdən 279 müşahidəçi, o cümlədən DTİHB tərəfindən 28 uzunmüddətli və 172 qısamüddətli müşahidəçi, eləcə də ATƏT PA-nın 54 nəfərlik nümayəndə heyəti təhkim edib; müşahidəçilərin 46 faizini qadınlar təşkil edib. BSMM 102 seçki məntəqəsində açılış, 922 seçki məntəqəsində səsvermə və 92 seçki məntəqəsində səsəlin hesablanması prosesini müşahidə edib. Cədvəllərin tərtib olunması 79 Dairə Seçki Komissiyasında (DSK) müşahidə olunub.

DTİHB SMM seçki proseslərinin ATƏT qarşısında götürülən öhdəliklərə və demokratik seçkilərlə bağlı digər standartlara, habelə ölkənin daxili qanunvericiliyə uyğunluğunu qiymətləndirib. Hazırki yekun hesabat sentyabrın 2-də dərc edilmiş İlk Müşahidələr və Nəticələr Bəyanatından sonra dərc olunur.²

DTİHB SMM Müşahidəçilər seçkiləri müşahidə etməyə dəvət etdiklərinə görə Azərbaycan Respublikasının hakimiyyət orqanlarına, köməyə görə isə Mərkəzi Seçki Komissiyasına və Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə təşəkkürlərini ifadə edir. DTİHB SMM fikirlərini paylaşan və əməkdaşlıq edən digər dövlət qurumlarına, siyasi partiyalara, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarına (VCT) və beynəlxalq ictimaiyyət nümayəndələrinə də minnətdarlığını bildirir.

² [DTİHB-in Azərbaycandakı seçkilər üzrə əvvəlki hesabatları](#) burdan tanış olun.

III. ÜMUMİ MƏLİMAT VƏ SİYASİ KONTEKST

28 iyun 2024-cü il tarixində Prezident İlham Əliyev parlamentin buraxılması və növbədənəkar parlament seçkilərinin sentyabrın 1-nə keçirilməsinə dair sərəncam imzalayıb.³ Sərəncamdan əvvəl parlament (*Milli Məclis*) növbədənəkar seçkilərin təyin edilməsi ilə bağlı prezidentə müraciət edərək bildirmişdir ki, seçkilərin daha əvvəl təyin edildiyi noyabr ayında Bakıda beynəlxalq tədbirin keçirilməsi ilə əlaqədar parlamentin tam fəaliyyətini təmin etmək mümkün olmayacaq.⁴ Prezident, Konstitusiyaya tələbi olmasına baxmayaraq, məsələyə dair Konstitusiyaya Məhkəməsinin rəyi üçün müraciət etdi. Konstitusiyaya Məhkəməsi parlamentin müraciətində qeyd olunduğu COP29 konfransının keçirilməsi ilə əlaqədar öz vəzifələrini yerinə yetirə bilməyəcəyini iddia etməklə əsaslandırmanı dəstəkləyib və təsdiqləyib, lakin nə Milli Məclis və ya Konstitusiyaya Məhkəməsi beynəlxalq tədbirin keçirilməsinin parlamentin öhdəliklərini yerinə yetirməsinə necə mane olacağına dair kifayət qədər izahat verməyib.⁵ BSMM-in bir neçə həmsöhbəti seçkilərin tətil və kənd təsərrüfatı mövsümündə keçirilməsinin ictimai fəallığın daha da azalması ilə nəticələncəyindən narahat olduqlarını bildiriblər. Bu, növbədənəkar keçirilən ardıcıl dördüncü birbaşa milli seçki idi.⁶

Bu seçki Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə tanınmış bütün ərazisində keçirilmiş ilk parlament seçkiləri idi və onlar Ermənistanla uzun sürən münaqişəyə son qoymaq və COP29-a ev sahibliyi etmək məqsədi ilə sülh sazişinin imzalanması üzrə davam edən danışıqların fonunda keçirildi.⁷

Siyasi mənərə 2024-cü ilin fevralında 92 faiz səs çoxluğu ilə ardıcıl beşinci müddətə seçilən Prezidentin və onun sədrlik etdiyi Yeni Azərbaycan Partiyasının (YAP) davamlı üstünlüyü ilə formalaşır. YAP 1993-cü ildən fasiləsiz olaraq hakimiyyətdədir və hazırda parlamentdə 114 deputat mandatının 68-i tutur; qanunda müvafiq tələbin olmasına baxmayaraq, boş qalan 11 yer üçün əlavə seçkilər keçirilməyib.⁸ Parlamentdə daha 9 partiya təmsil olunsada, onlar birgə 10 mandata sahibdir,

³ Baxın: [Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı](#). Konstitusiyada nəzərdə tutulur ki, prezident, o cümlədən, “parlament qaçılmaz səbəblərə görə öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilmədikdə” növbədənəkar parlament seçkiləri təyin edə bilər.

⁴ [BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə COP29 Konfransı](#) 2024-cü il noyabrın 11-dən 22-dək Bakıda keçiriləcək. [Parlamentin](#) növbədənəkar seçkilərlə bağlı [əsaslandırmasına](#) baxın. Digər tərəfdən, COP29-un təmin etdiyi diplomatik imkanlardan səmərəli istifadə etmək üçün yeni parlament tərkibinin tələb olunduğu bildirilib.

⁵ Konstitusiyanın 98-1.1-ci maddəsinə əsasən, Prezident parlamenti aşağıdakı hallarda buraxa bilər: o, il ərzində iki dəfə Nazirlər Kabinetinə etimadsızlıq bildirdikdə, yaxud Konstitusiyaya Məhkəməsinin, Ali Məhkəmənin və Ali Məhkəmənin üzvlərini təyin edə bilmədikdə. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyəti prezidentin ikiqat təqdimatı ilə, habelə məcburi səbəblərdən öz öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə. [Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarına əsasən](#), COP29-un noyabrda keçirilməsi labüd səbəblərdən MM-in öz öhdəliklərini yerinə yetirməməsi üçün buraxılması üçün əsasdır. Venesiya Komissiyasının 2016-cı il Konstitusiyasına dəyişikliklər layihəsinə dair [Rəyinin](#) 69-cu bəndində qeyd olunub ki, yeni 98-1-ci maddə Parlamenti Prezidentə qarşı əvəzedici səlahiyyət kimi əsasən təsirsiz edir. [...] Bu, təhlükəli dərəcədə qeyri-müəyyəndir və Prezident, Parlamentin “vəzifələrini yerinə yetirmədiyini” hesab etdiyi zaman onun buraxılmasına imkan açması kimi şərh edilə bilər. Buna görə də yeni 98-1-ci maddə demokratik standartlara uyğun gəlmir.

⁶ 1996-cı il [BMT-nin MSHBP-yə 25 sayılı Ümumi Şərhi No. 25](#) 9-cu bəndində qeyd edilir ki, “həqiqi dövr seçkilər nümayəndələrin onlara verilmiş qanunvericilik və ya icra hakimiyyəti səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün hesabathılığını təmin etmək üçün vacibdir.”

⁷ Prezident və dövlət rəsmiləri COP29-a ev sahibliyinin ölkə üçün əhəmiyyəti və beynəlxalq səviyyədə tanınması baxımından vacib olması ilə bağlı bir sıra bəyanatlar veriblər. Məsələn, Prezidentin iyulun 21-də X-də verdiyi [bəyanata](#) baxın. Bu fikri BSMM-in bir çox həmsöhbətləri də bölüşürdü.

⁸ Dörd seçki dairəsi üzrə seçkilərin etibarsız sayılması, üç deputatın inzibati vəzifəyə təyin olunması, üçünün vəfat etməsi və birinin həbs olunması səbəbindən 11 mandat boş qalıb. Qanunun tələbinə baxmayaraq, təkrar seçkilər keçirilməyib.

37 deputat özünün namizədliyi ilə seçilsə də, demək olar ki, bütün hallarda onların fərqli siyasi baxışları təmsil etməməsi səbəbindən fərqli səsvermə halları müşahidə olunmur.⁹

Siyasi fəalların, hüquq müdafiəçilərinin, vətəndaş cəmiyyəti fəallarının, alimlərin və jurnalistlərin saxlanması və həbsləri fevralda keçirilən prezident seçkilərindən sonra da davam edib.¹⁰ Hakimiyyət bəzi hallarda saxlanılan şəxslərin maliyyəşməsinin və maliyyə uçotunun şübhəli, o cümlədən dini fundamentalist və separatçı mənbələrdən¹¹ gəlməsinə istinad etsə də, sözügedən həbslər bir sıra beynəlxalq və yerli insan haqları qurumları tərəfindən fərqli fikirlərə və tənqidi səslərə basqı kimi qəbul edilir.¹² Bundan əlavə, BSMM həmsöhbətləri institusional təyinatlarda geniş yayılmış korrupsiya və siyasi təsirlə bağlı narahatlıqlarını qeyd ediblər. Bütövlükdə, təsvir olunan siyasi mühit seçkilərin praktiki olaraq seçicilərin fikirlərini azad ifadə etməsini təmin edən şəraitdə keçirilməsini tələb edən 1990-cı il ATƏT Kopenhagen Sənədinin 5.1-ci bəndinə və digər öhdəliklərə ziddir.¹³

Rəqabətli siyasi mühitə nail olmaq üçün hakimiyyət əsas azadlıqlara tam hörmət nümayiş etdirməli və rəqiblərin təzyiq və ya hədə-qorxudan azad bir mühitdə siyasi platformalarını təşviq etmək və ictimaiyyət üçün əhəmiyyətli məsələlərlə bağlı müzakirələr apara bilmələrini təmin etməlidir. Təzyiq və ya hədə-qorxu halları və iddiaları müvafiq orqanlar tərəfindən dərhal araşdırılmalı və günahkarlar məsuliyyətə cəlb edilməlidir.

Konstitusiyaya və Qadın və kişilərin bərabər hüquqları haqqında 2006-cı il qanunu kişi və qadınların bərabərliyini təmin edir və Azərbaycan 1995-ci ildən etibarən CEDAW konvensiyasına qoşulmuşdur.¹⁴ Qanunvericiliyin tələblərinə baxmayaraq, qadınların siyasi iştirakını və təmsilçiliyini artırmaq üçün heç bir müsbət tədbir yoxdur. Qadınlar seçilmiş və təyin olunmuş vəzifələrdə kifayət qədər təmsil olunmurlar; spiker də daxil olmaqla parlamentdə 21 qadın deputat (18,42%) yer almışdır. Qadın nazir və ya 26 siyasi partiya arasında sədr vəzifəsində çalışan qadın yoxdur. Təyin olunmuş birinci Vitse-Prezident qadındır. Yeddi dövlət komitəsi arasında yalnız Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə dövlət komitəsinə qadın sədrlik edir. Müxtəlif seçilmiş və təyinatlı vəzifələrdə aşağı səviyyədə təmsilçilik, və qadınların siyasi iştirakına mane olan mövcud gender stereotipləri onu göstərir ki, hakimiyyət orqanları və siyasi partiyalar tərəfindən bu problemin həlli üçün indiyədək göstərilən səylər yetərli olmayıb.¹⁵

Qadınların ictimai və siyasi həyatda iştirakını artırmaq üçün müvəqqəti xüsusi tədbirlərin, o cümlədən gender kvotalarının tətbiqi nəzərdən keçirilməlidir.

⁹ 2024-cü ildə parlament 91 qanun qəbul edib ki, onların da 29-u yekdilliklə, qalanları isə 1-dən 10-a qarşı və ya bitərəf səsle. 26 partiya sədrindən 14-ü keçmişdə dövlət qurumlarında yüksək vəzifələrdə çalışıb.

¹⁰ 2024-cü il fevralında keçirilən prezident seçkilərindən hazırkı hesabat hazırlanana qədər əlavə 22 jurnalist, siyasi fəal, vətəndaş cəmiyyəti tədqiqatçısı və fəali saxlanılıb və ya həbs edilib.

¹¹ Ümumi ittihamlara külli miqdarda narkotik vasitələrin satışı, qaçaqmalçılıq və ya polis qanuni əmrinə tabe olmamaq daxildir.

¹² Digərləri ilə yanaşı, [ATƏT-in Media Azadlığı üzrə Nümayəndəsinin bəyanatı \(7 mart 2024-cü il\)](#), [Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının press relizi, 15 avqust 2024-cü il](#), [Avropa Şurası Parlament Assambleyasının \(AŞPA\) 8 mart 2024-cü il tarixli press relizi](#), və [Avropa Parlamentinin 25 aprel 2024-cü il tarixli qətnaməsi və Beynəlxalq Amnistiya Təşkilatı, 30 aprel 2024-cü il](#).

¹³ [ATƏT-in 1990-cı il Kopenhagen Sənədinin](#) 5.1-ci bəndində deyilir ki, "məqbul fasilələrlə gizli səsvermə yolu və ya ona bərabər azad səsvermə proseduru ilə, praktiki olaraq seçicilərin öz nümayəndələrinin seçimində fikirlərini azad ifadə etmələrini təmin edən şəraitdə keçiriləcək azad seçkilər".

¹⁴ 2019-cu ildə Gender Bərabərliyinə dair 2020-2024-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planının layihəsi hazırlanaraq hökumətə təqdim edilib, lakin hələ də təsdiq olunmayıb.

¹⁵ Bir neçə qadın siyasətçi DTİHB SMM-ə siyasi sahədə gender əsaslı ayrı-seçkilik yaşadıklarını bildirdilər. Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında BMT Konvensiyasının altıncı [hesabatının](#) 27-ci bəndinə baxın.

IV. SEÇKİ SİSTEMİ VƏ HÜQUQİ ÇƏRCİVƏ

Birpalatalı parlament 125 birmandatlı seçki dairəsi üzrə sadə səs çoxluğu ilə beş il müddətinə seçilən 125 deputatdan ibarətdir. Əgər parlament növbədənənar seçki yolu ilə seçilsə, onun səlahiyyət müddəti beş ildən az olub bilər.¹⁶

Qanun Mərkəzi Seçki Komissiyasına (MSK) hər beş ildən bir seçki dairələrini nəzərdən keçirmək səlahiyyəti verilir.¹⁷ DTİHB-nin əvvəlki tövsiyəsini qismən uyğun olaraq, 2023-cü ilin sentyabrında keçirilmiş ən son baxış seçicilərin dairələr arasında daha bərabər bölgüsü ilə nəticələndi, kənarlaşmaları beynəlxalq qabaqcıl təcrübənin icazə verdiyi orta göstəricinin 10 faizini keçən dairələrin sayı 51-dən 10-a endirildi.¹⁸ Bununla belə, yaxşı təcrübədən fərqli olaraq, yeni seçki dairələrinin sərhədlərinin çəkilməsi müstəqil komissiya tərəfindən nəzərdən keçirilməyib. Eynilə, qanunvericilik MSK-nın bu prosesdə müvafiq maraqlı tərəflərlə ictimai məsləhətləşmələr aparmasını tələb etmir və MSK tərəfindən hər hansı fəal tədbir keçirilməyib, və bununla da prosesin bütövlüyünə kölgə salınıb.¹⁹ Bundan əlavə, MSK seçki dairələrinin sərhədləri ilə bağlı heç bir məlumat dərc etməyib ki, bu da bəzi maraqlı tərəflər arasında çəşqınlıq yaradıb və prosesin şəffaflığını aşağı salıb.²⁰

Səsvermənin hüququnun bərabərliyini təmin etmək və beynəlxalq standartlara və qabaqcıl təcrübələrə uyğun olaraq seçki dairələrinin sərhədləri müstəqil qurum tərəfindən vaxtaşırı, açıq və məşvərətçi qaydada və növbəti seçkilərdən xeyli əvvəl aparılmalı və nəzərdən keçirilməlidir. MSK hərtərəfli məlumatlandırma kampaniyası vasitəsilə ictimaiyyətin seçki dairələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı məlumatlı olmasını təmin etməlidir.

¹⁶ Növbədənənar seçkilər keçirildiyi təqdirdə, növbəti parlament seçkiləri parlamentin səlahiyyət müddətinin başlanmasının beşinci ilində noyabrın ilk bazar günü, beləliklə, beş ildən az müddətdə yenidən keçirilməlidir.

¹⁷ Qanun MSK-nın müvafiq ərazi vahidində daimi yaşayan və qeydiyyatda olan seçicilərin sayı barədə məlumat əsasında bunu etməyi tələb edir. Qanun normadan maksimum 5-10 faiz kənarlaşmanı nəzərdə tutur.

¹⁸ 2020-ci ildə 51 seçki dairəsində orta göstəricidən 10 faiz, o cümlədən 29 seçki dairəsində 15 faiz artıq olub. 2023-cü il dəqiqləşdirmələrindən sonra 10 seçki dairəsi orta seçici sayından 10 faizi, o cümlədən 5 seçki dairəsi 15 faizi ötüb: Naxçıvan, Zəngilan-Qubadlı, Abşeron üçüncü, Şabran-Xaçmaz, Şəmkir kənd seçki dairələri orta seçici sayından 10 faizi, və Ağdam-Xocalı, Ağdam, Laçın, Xankəndi, Yasamal üçüncü isə 15 faizi ötüb. [1990-cı il ATƏT-in Kopenhagen Sənədinin](#) 7.3-cü bəndində qeyd olunur ki, iştirakçı dövlətlər “yetkinlik yaşına çatmış vətəndaşlar üçün ümumi və bərabər seçki hüququna təminat verəcək”. 2002-ci il [Venetsiya Komissiyasının Seçki Məsələlərində Qabaqcıl Təcrübə Məcəlləsinin](#) I.2.2.iv bəndi tövsiyə edir ki, “normadan icazə verilən kənarlaşma 10%-dən çox olmamalıdır və xüsusi hallar istisna olmaqla, 15%-dən çox olmamalıdır”. [BMT-nin İHŞ-nin MSHBP-a 25 Ümumi Şərhinin](#) 21-ci bəndində deyilir ki, “bir şəxs -bir səs prinsipi tətbiq edilməlidir və hər bir dövlətin seçki sistemi çərçivəsində bir seçicinin səsi digərinin səsinə bərabər olmalıdır. Seçki sərhədlərinin çəkilməsi və səslərin bölüşdürülməsi üsulu səslərin bölgüsünü təhrif etməməlidir”.

¹⁹ Seçki dairələri ölkə üzrə qeydə alınmış seçicilərin ümumi sayının 125-ə bölünməsi yolu ilə müəyyən edilən “orta seçicilərin təmsilçilik norması” əsasında tərtib edilir; norma 50 470-ə bərabərdir. 2002-ci il Venetsiya Komissiyasının Seçki Məsələlərində Qabaqcıl Təcrübə Məcəlləsinin 18-ci bəndində qeyd olunur ki, “seçki sərhədlərinin (yenidən) müəyyən edilməsinin siyasi nəticələri çox əhəmiyyətlidir və buna görə də prosesin qərəzsiz olması vacibdir və milli azlıqları kənar qoymamalıdır... Ən yaxşı həll yolu ilk növbədə problemi müstəqil üzvlərin əksəriyyətindən və əsasən coğrafiyaçı, sosioloq, tərəflərin balanslaşdırılmış təmsilçiliyindən və lazım gəldikdə, milli azlıqların nümayəndələrindən ibarət komissiyaya təqdim etmək olardı.” [Venetsiya Komissiyasının 2017-ci il üzrə Seçki Dairələrinin Delimitasiyası və Yerlərin Bölgüsü üzrə Hesabatının](#) 19-cü bəndində tövsiyə edilir: “Seçki qanunvericiliyinin bütün mühüm elementləri kimi, seçki dairələrinin sərhədlərinin təyin olunması da bütün müvafiq maraqlı tərəflərlə geniş ictimai məsləhətləşmələrdən sonra qəbul edilməlidir. Bu, həm maraqlı tərəflər, həm də seçicilər üçün legitim olmalıdır”.

²⁰ 2, 6, 15, 16, 24, 25, 41, 89, 101 sayılı seçki dairələrində sərhədlərin dəyişdirilməsi ilə bağlı namizədlər və seçicilər arasında çəşqınlıq yaranıb. Məsələn, 24 sayılı seçki dairəsindən namizədliyini bir neçə dəfə irəli sürmüş şəxs eyni seçki dairəsində keçirilən seçkilərdə kəndlərdə qeydə alınmış seçicilərin imzalarını səhv DSK-ya təyin etmişlər. Həmçinin, bəzi namizədlər sərhədlərdən xəbərsiz olduqları üçün öz dairələrindən kənar imza topladıqlarına görə qeydiyyatdan imtina ediblər.

Azərbaycan demokratik seçkilərlə bağlı əsas beynəlxalq və regional sənədlərin tərəfidir.²¹ Parlament seçkiləri ilk növbədə Konstitusiyaya (sonuncu dəfə 2016-cı ildə dəyişiklik edilib) və MSK-nın əsasnaməsi ilə əlavə edilən Seçki Məcəlləsi ilə tənzimlənir.²² Son parlament seçkilərindən sonra Seçki Məcəlləsi əsaslı şəkildə dəyişməyib. 2024-cü ilin aprel və iyun aylarında edilən son düzəlişlər yalnız kiçik texniki detallara aid idi.²³

Konstitusiyaya və digər qanunlar əsas birləşmək, toplaşmaq və ifadə azadlığının məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutduğundan, seçkilər üzrə qanunvericilik bazası demokratik seçkilər üçün əlverişli deyil və beynəlxalq standartlara və ATƏT qarşısında götürülən öhdəliklərə uyğun gəlmir.²⁴ Fundamental azadlıqların qanunsuz məhdudlaşdırılması, seçki komissiyalarının tərkibi, ictimai mediada qeyri-bərabər təşviqat şəraiti və seçki günü əlavə seçicilərin seçici siyahılarına salınması da daxil olmaqla DTİHB və Venesiya Komissiyasının uzun müddət ərzində prioritet hesab etdikləri tövsiyələr, eləcə də Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) qərarları nəzərə alınmamış qalmaqdadır. Bundan əlavə, Seçki Məcəlləsi müfəssəldir, lakin seçkilərin mediada işıqlandırılması, təşviqat kampaniyasının maliyyələşdirilməsinə nəzarət, səsələrin təkrar hesablanması qaydaları və seçki komissiyalarına namizədlərin qeydiyyatı ilə bağlı geniş səlahiyyətlər kimi məsələlərdə aydınlıq yoxdur.

Beynəlxalq insan hüquqları öhdəliklərinə və demokratik seçkilər standartlarına uyğunluğu təmin etmək üçün seçki qanunvericilik bazası, eləcə də əsas hüquq və azadlıqları tənzimləyən qanunvericilik yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Hüquq islahatından əvvəl növbəti seçkilərdən xeyli əvvəl açıq və əhatəli məsləhətləşmələr aparılmalıdır. Dövlət orqanları və seçki administrasiyası qanunları əsas azadlıqların səmərəli həyata keçirilməsini təmin edəcək şəkildə həyata keçirməlidir.

“Siyasi partiyalar haqqında” 2023-cü ildə qəbul olunmuş qanun siyasi partiyaların qeydiyyatı, dövrü təftişi və fəaliyyətinə əlavə məhdudiyyətlər, o cümlədən qeydiyyat üçün tələb olunan partiya üzvlərinin sayının 1000-dən 5000-ə qədər artırılması və illik icbari yenidən qeydiyyat tələbi ilə bağlı

əlavə məhdudiyyətlər tətbiq edib.²⁵ Ədliyyə Nazirliyinin məlumatına görə, qanun qüvvəyə mindikdən

²¹ O cümlədən, Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Pakt (MSHBP), Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il Konvensiya, İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1965-ci il Beynəlxalq Konvensiya, 2003-cü il Korrupsiyaya qarşı Konvensiya, 2006-cı il Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Konvensiya, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Üzv Dövlətlərində Demokratik Seçkilərin Standartları, Seçki Hüquqları və Azadlıqları haqqında 2002-ci il Konvensiya. Azərbaycan həm də Avropa Şurasının Venesiya Komissiyasının və Korrupsiyaya Qarşı Dövlətlər Qrupunun (GRECO) üzvüdür. 2020-ci ildən etibarən Azərbaycan AİHM qarşısında verdiyi birtərəfli bəyanatlarda 2020-ci il parlament seçkiləri ilə bağlı azad seçki hüququnun pozulduğunu etiraf edib və AİHM-ə müraciət etdikdən sonra ən azı 25 şəxsə təzminat ödəməyə razılışmış.

²² Tətbiq olunan qanunvericiliyə Siyasi Partiyalar, Media, Sərbəst toplaşmaq azadlığı, Qeyri-Hökumət Təşkilatları haqqında qanunlar və Cinayət Məcəlləsinin, İnzibati Xətalər Məcəlləsinin və İnzibati Prosesual Məcəllənin müvafiq müddəaları daxildir.

²³ Dəyişikliklər Seçki Məcəlləsi ilə yeni “Media haqqında” Qanun arasında terminologiyayı uyğunlaşdırdı və qanunun fərdi məlumatların təmin edilməsini tələb etdiyi hallarda şəxsiyyət vəsiqəsinin verilməsi və etibarlılıq müddətlərinin daxil edilməsi tələbini əlavə etdi.

²⁴ [BMT-nin İHK-nın MSHBP-a 25-ci Ümumi Şərhinin](#) 12-ci bəndində deyilir ki, “ifadə, toplaşmaq və birləşmək azadlığı səsvermə hüququnun səmərəli həyata keçirilməsi üçün vacib şərtlərdir və tam qorunmalıdır”. [2016-cı il Venesiya Komissiyasının Konstitusiyaya Dəyişikliklər Layihəsinə dair Rəyində](#), o cümlədən, “ictimai asayiş” və “ictimai əxlaq” pozan toplaşmaq azadlığının məhdudlaşdırılması üçün geniş əsasları (maddə 49), birləşmək azadlığına dair geniş qadağaları tənqid edilib (Maddə 58). Bu qadağalar “qanunvericiyə hər hansı bir fəaliyyəti cinayət kimi müəyyən etmək və beləliklə, onu həyata keçirən və ya hətta belə etmək niyyətində olan hər hansı birliyi qadağan etmək üçün *cart-blanc* verir”. Əlavə məlumat üçün bu hesabatın müvafiq bölmələrinə baxın. Həmçinin [Siyasi Partiyalar haqqında 2023-cü il Qanunu üzrə DTİHB və Venesiya Komissiyasının 2023-cü il Birgə Rəyinə](#) baxın.

²⁵ [DTİHB və Venesiya Komissiyasının 2023-cü il Siyasi Partiyalar haqqında Qanuna dair 2023-cü il Birgə Rəyinin](#) 47-ci bəndində bir daha vurğulanır ki, “yeni hüdud hədsiz dərəcədə yüksək görünür və AİHM-in 11-ci

sonra 33 siyasi partiya fəaliyyətini dayandırılıb, 26 partiya qeydiyyatdan keçib. Bundan əlavə, qanun beynəlxalq standartlara zidd olaraq, hakimiyyət orqanlarına partiyadaxili fəaliyyətlərə nəzarət, sanksiyalar tətbiq və partiyaların qeydiyyatını ləğv etmək üçün geniş ixtiyari səlahiyyətlər verilib.²⁶ Bəzi partiyalar BSMM-i məlumatlandırılıblar ki, Ədliyyə Nazirliyinin onların daxili prosedurlarına nəzarət etməsi və onların üzvlüyünün vaxtaşırı yoxlanılması hədə-qorxu mühiti yaradıb və potensial olaraq siyasi plüralizmi daha da məhdudlaşdırıb.²⁷ Bundan əlavə, bəzi partiyalar heç bir əsaslandırma olmadan dəfələrlə qeydiyyatdan imtina edildiyi barədə BSMM-ə məlumat veriblər.

Plüralizmi inkişaf etdirmək və birləşmək azadlığının həyata keçirilməsini təmin etmək üçün siyasi partiyaların qeydiyyatı ilə bağlı qanunvericilik və inzibati tələblərə hərtərəfli yenidən baxılmalıdır. Hakimiyyət birləşmək azadlığına əsassız məhdudiyət kimi qəbul olunan və partiyalara və onların üzvlərinə təhdid təcrübəsinə son qoymalıdır.

V. SEÇKİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Parlament seçkiləri Mərkəzi Seçki Komissiyası, 125 Dairə Seçki Komissiyası (DSK) və hər biri beş il müddətinə təyin edilmiş 6,343 Məntəqə Seçki Komissiyası (MnSK) tərəfindən idarə olunur.²⁸ Parlament MSK üzvlərini seçir, DSK üzvləri MSK tərəfindən, MnSK üzvləri isə müvafiq DSK-lar tərəfindən təyin edilir. MSK-nın 18 üzvünün yalnız 4-nün qadın olması onları kifayət qədər təmsil olunmamasını göstərir. DTİHB-nin əvvəlki tövsiyəsinə uyğun olaraq, aşağı səviyyəli seçki komissiyalarının sədrləri və üzvləri kimi qadınların sayı artıb, DSK-ların və MnSK-ların tam səsvermə hüququna malik daimi üzvlərinin 41,55 faizini, sədrlərin 32 faizini və katiblərin 43 faizini qadınlar təşkil edib.

MSK, DSK və MnSK-lar müvafiq olaraq 18, 9 və 6 üzvdən ibarətdir.²⁹ Seçki komissiyalarının üzvləri bərabər payda üç parlament qrupu tərəfindən irəli sürülür: çoxluq təşkil edən siyasi partiya, azlığı təmsil edən 9 partiya və birgə bitərəf 37 deputat; hər qrup altı MSK üzvünü, üç DSK və iki MnSK üzvünü irəli sürür. Qanuna əsasən, çoxluq təşkil edən YAP bütün səviyyələrdə bütün seçki komissiyalarının sədrlərini irəli sürür. Bir müddət əvvəl AİHM tərəfindən sübuta yetirilən üç parlament qrupu arasında həqiqi siyasi fərqləndirmənin olmaması seçki inzibətçiliğinin müstəqilliyini və qərəzsizliyini və prosesin bütövlüyünü təmin etmir.³⁰ Qeydə alınmış namizədlər komissiyaların

---

maddəsində nəzərdə tutulmuş hüquqlarını həyata keçirməyə çalışan vətəndaşların üzərinə yük qoyur və beləliklə potensial olaraq məhdudlaşdırıcıdır və demokratik cəmiyyətdə qeyri-mütənasib və lazımsız hesab oluna bilər” və “yeni qanun ölkədə plüralizmə daha çox mənfəi təsir göstərə biləcək bir sıra yeni yüksək problemlili müddəaları təqdim etdi”.

²⁶ [1990-cı il ATƏT-in Kopenhagen Sənədinin](#) 7.6-cı bəndi iştirakçı dövlətlərə “vətəndaşların ayrı-seçkilik olmadan fərdi şəkildə və ya siyasi partiyaların və ya təşkilatların nümayəndələri kimi siyasi və ya dövlət vəzifələrində işləmək hüququna hörmətlə yanaşmağı” öhdəliyini təyin edir. Həmçinin [BMT-nin İHK-nın MSHBP-a 25-ci Ümumi Şərhinin](#) 4-cü bəndinə baxın.

²⁷ Ədliyyə Nazirliyi üzvlüyünü yoxlamaq üçün qeydiyyatdan keçmiş partiya üzvlərinə zəng edib və bu, bəzi partiya üzvləri tərəfindən hədə-qorxu kimi qəbul edilib. [DTİHB və Venesiya Komissiyasının Siyasi Partiyaların Tənzimlənməsi üzrə 2020-ci il Təlimatının](#) 23-cü bəndində deyilir ki, “Bu birləşmə azadlığı prinsipinə uyğun olaraq, siyasi partiyalar öz daxili təşkilatlarını və partiya liderləri və namizədlərini seçmək qaydalarını yaratmaqda sərbəst olmalı və azad rəqabəti və siyasi plüralizmi məhdudlaşdıran kənar qaydalarən təsirdən azad olan özəl birliklər kimi qəbul edilir”. Bundan əlavə, “partiyaların öz üzvlərinin siyahılarını dövlətə təqdim etməsi tələbi zərurət və mütənasiblik prinsiplərinə uyğun gəlməyən hədsiz müdaxilə tədbiri kimi görünür”.

²⁸ Ümumiyyətlə geri alınmış ərazilərdə 55 MnSK yaradılmışdır.

²⁹ Seçki komissiyalarının hazırkı tərkibi 2021-ci ildə yaradılıb. Qanun komissiya üzvlərinin mandatlarının sayını məhdudlaşdırmır. MSK-nın məlumatına görə, DSK üzvlərinin təxminən 3 faizi və MnSK üzvlərinin təxminən 11 faizi bu seçkilərdən əvvəl müxtəlif səbəblərə görə, o cümlədən namizəd kimi iştirak etmək və ya namizədlərə bağlılıq səbəbindən dəyişdirilib.

³⁰ Digər sənədlərlə bərabər [Qəhrəmanlı və başqaları Azərbaycana qarşı AİHM qərarı](#) (2015) işin 78-ci bəndinə, [Tahirov Azərbaycana qarşı](#) (2015) işin 60-cı bəndinə baxın. [BMT İHŞ-nın MSHBP-ə 25-ci Ümumi Şərhin](#) 20-

bütün səviyyələrində məşvərətçi hüquqlu üzvlər irəli sürmək hüququna malikdirlər. Bununla belə, bu üzvlər *faktiki* müşahidəçidirlər, çünki qərarların qəbulunda iştirak etmirlər və onlara başqa vəzifələr verilmir. DSK-lar 6251-i siyasi partiyalar, 555-i namizədlər tərəfindən irəli sürülən toplam 6,806 belə nümayəndəni qeydə alıb.

Seçki prosesinin idarə edilməsinin qərəzsizliyini və səmərəli müstəqilliyini gücləndirmək və onların işinə ictimaiyyətin geniş etimadını təmin etmək məqsədilə hər hansı bir siyasi partiyanın dominantlığının qarşısını almaq üçün bütün səviyyələrdə seçki komissiyalarının üzvlərinin təyin edilməsi prosesinə yenidən baxılmalıdır. Komissiyalar qərəzsizlik və siyasi neytrallıq anlayışını dəstəkləyəcək şəkildə qərarlar qəbul edən kollegial orqan kimi fəaliyyət göstərməlidir.

Qısa müddətə baxmayaraq, texniki hazırlıq işləri səmərəli və müəyyən edilmiş müddətlərdə aparılmışdır. MSK-nın media nümayəndələrinin və kampaniya iştirakçılarının, habelə beynəlxalq müşahidəçilərin iştirakı ilə müntəzəm iclaslar keçirməsi şəffaflığa töhfə verib. Bununla belə, MSK-nın iclasları və onların gündəliyi əvvəlcədən elan edilməmiş, inzibati məsələlərə dair qərarlar və iclas protokolları dərc edilməyib ki, bu da şəffaflıq mühitinə zərər yetirir. Qərarlar adətən məhdud müzakirələrlə yekdilliklə qəbul edilirdi.

MSK öz mandatına uyğun olaraq DSK və MnSK-lar üçün kaskad təlimləri keçirmişdir. DTİHB SMM tərəfindən həm mərkəzi, həm də yerli səviyyədə müşahidə edilən təlimlər əsas prosedurları müvafiq qaydada əhatə etmiş və geniş sayda iştirakçısı olmuşdur. MSK həmçinin seçkilərin müxtəlif maraqlı tərəfləri üçün seminarlar və geniş seçici məlumatlandırma proqramı keçirib, seçiciləri seçici siyahılarında qeydlərini yoxlamağa və səs verməyə çağıraraq, həmçinin qadınlar və gənclər kimi seçicilərin müəyyən kateqoriyalarını hədəfə alıb. MSK bütün seçki məntəqələrinə seçki bülletenləri üçün Brayl əlifbası şablonları təqdim edib və hərəkət məhdudluğu olan seçicilərin yaşadığı məntəqələrdəki seçki məntəqələrinin panduslarla təchiz edilməsini nəzərdə tutub.

DSK-lar kifayət qədər resursla təchiz olunmuş, təcrübəli olsalar və vəzifələrini nəzərdə tutulmuş müddətdə icra etsələr də, onların fəaliyyəti haqqında ictimaiyyətə açıq məlumat məhdud olub və bu da beynəlxalq standartlara ziddir.³¹ DSK-ların iclasları, bir qayda olaraq, xüsusi əsasda və qısa müddətdə keçirilir və onların qərarlarının yalnız bir qismi elan lövhələrində əks olunurdu ki, bu da şəffaflıq mühitini pozmuşdur. Bundan əlavə, bəzi DSK-lar DTİHB SMM-in uzunmüddətli müşahidəçilərinə sənədlərə, xüsusən də namizədlərin qeydiyyatı ilə bağlı olanlara baxmaq imkanını yaratmaqdan imtina ediblər.³² Bu məhdudiyətlər beynəlxalq təcrübəyə zidd olaraq şəffaflıq prinsipinə ziddiyət təşkil edir.³³

Şəffaflığı və hesabatlılığı artırmaq üçün seçki administrasiyası bütün MSK və aşağı səviyyəli komissiya qərarları daxil olmaqla, öz internet sahifəsində məlumatları fəal şəkildə ictimailəşdirməli və bu cür məlumatlara effektiv çıxışı təmin etməlidir. Seçki komissiyaları bütün mühüm işləri açıq şəkildə aparmalı və iclaslar əvvəlcədən elan edilməli, müvafiq sənədlər vaxtında dərc edilməlidir.

---

ci maddəsində deyilir: “Seçki prosesinə nəzarət etmək və onun ədalətli, qərəzsiz və Paktla uyğun gələn müəyyən edilmiş qanunlara uyğun keçirilməsini təmin etmək üçün Müstəqil seçki orqanı yaradılmalıdır”.

³¹ 2011-ci il [BMT İHS-nın MSHBP-yə 34 sayılı Ümumi Şərhinin](#) 19-cu bəndində deyilir: “İnformasiya əldə etmək hüququnu həyata keçirmək üçün iştirakçı dövlətlər ictimai maraq kəsb edən Hökumət məlumatlarını fəal şəkildə ictimaiyyətə təqdim etməlidirlər. İştirakçı dövlətlər bir cür məlumatlara asan, operativ, effektiv və praktiki çıxışı təmin etmək üçün hər cür səy göstərməlidirlər”.

³² O cümlədən 7, 8, 9, 20, 92, 94, 116 və 125 sayılı DSK-ları. Məsələn, namizədlərin siyahısı, o cümlədən rədd edilmiş ərizəçilər və onların əlaqə məlumatları, vergi və əmlak orqanlarından məlumat tələb edən məktublar, imza vərəqələri, imzaların yoxlanılması haqqında hesabatlar və ya namizədlərin qeydə alınmasından imtina qərarları.

³³ [Qabaqcıl Təcrübə Məcəlləsinin](#) 68-ci bəndində qeyd olunur ki, “yalnız şəffaflıq, qərəzsizlik və siyasi motivli manipulyasiyadan müstəqillik seçkiqabağı mərhələdən başlayaraq nəticələrin elan olunmasına qədər seçki prosesinin düzgün idarə olunmasını təmin edəcək”.

DTİHB SMM-in həmsöhbətləri MSK-nın seçki prosesinə hazırlıqları səmərəli həyata keçirmək qabiliyyəti ilə bağlı narahatlıqlarını bildirməsələr də, bir çoxları DSK-lar tərəfindən namizədlərin qeydiyyatında ziddiyyətli və selektiv yanaşmanın olması barədə məlumat verdilər (*Namizədlərin Qeydiyyatı* bölməsinə baxın). Bundan əlavə, BSMM həmsöhbətləri MnSK-ların müstəqilliyinə şübhə ilə yanaşaraq qeyd etdilər ki, onların böyük əksəriyyəti dövlət qulluqçularından ibarətdir və sədr vəzifəsində müəssisənin rəhbəri olur: məsələn, məktəb müəllimləri MnSK üzvləridir və onların direktoru MnSK sədri kimi fəaliyyət göstərir.³⁴

VI. SEÇİCİ QEYDİYYATI

Məhkəmə qərarı ilə, o cümlədən əqli və ya psixoloji əlillik nəticəsində fəaliyyət qabiliyyəti olmayan elan edilmiş şəxslər istisna olmaqla, 18 yaşına çatmış vətəndaşların səsvermə hüququ vardır. Əqli əlilliyə görə səsvermə hüququndan məhrum edilmə müddəası beynəlxalq öhdəliklərə və standartlara uyğun gəlmir.³⁵

İntellektual və ya psixososial əlilliyə əsaslanan seçki hüquqlarına qoyulan hər hansı məhdudiyyəti aradan qaldırmaqla hüquqi baza beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmalıdır.

Seçicilərin qeydiyyatı passivdir və seçki orqanları tərəfindən idarə olunur. Seçicilər seçkinin elan edilməsinə qədər 12 ayın ən azı 6-da yaşadıqları məntəqədə qeydə alınır. Seçici siyahıları MSK tərəfindən aparılan ümumrespublika seçicilər reyestrindən tərtib edilir. Hər il MnSK-lar yerli hakimiyyət orqanlarından alınan məlumatlar əsasında yenilənmiş siyahıları təqdim edirlər. Bundan əlavə, seçici siyahısının mərkəzi məlumat bazası Ədliyyə Nazirliyinin vətəndaşlıq vəziyyəti və yaşayış yeri ilə bağlı dəyişiklikləri avtomatik olaraq yenilənməsini təmin edən məlumat bazası ilə əlaqələndirilir. Qanun hər seçkidən əvvəl seçici siyahılarının illik yenilənmə ilə eyni qaydada əlavə yenilənməsini tələb edir. Beynəlxalq yaxşı təcrübəyə və DTİHB-nin əvvəlki tövsiyələrinə zidd olaraq, adekvat inzibati təminatlar və ya məhkəmə nəzarəti olmadan seçicilər seçki günü yaşayış yerini təsdiq etdikdən sonra əlavə seçici siyahısına əlavə edilə bilər (*Seçki Günü* bölməsinə baxın).³⁶

Seçicilərin qeydiyyatı və seçki günü prosedurlarının tamlığını qorumaq üçün seçki günü seçici siyahısına əlavələr məhkəmə qaydasında aparılmalı və bu prosedur təkrar səsverməyə qarşı effektiv təminatların tətbiqi ilə gücləndirilməlidir.

MSK-nın məlumatına əsasən seçki gününə seçici siyahısında 6,421,960 seçici olub.³⁷ Bu, Dövlət Statistika Komitəsinin açıqladığı səsvermə yaşında olan vətəndaşların sayından 1,2 milyon nəfər azdır. Bu uyğunsuzluq məlumatların toplanması və yenilənməsinin müxtəlif metodologiyaları ilə qismən əsaslandırıla bilsə də, təqdim olunan yanaşma fərqi adekvat izah etmək üçün kifayət deyil və seçicilər reyestrinin dəqiqliyi və əhatəliliyi ilə bağlı narahatlıq doğurur.

³⁴ [Qabaqcıl Təcrübə Məcəlləsinin](#) 3.1.b bəndində deyilir: “İnzibati orqanların siyasi hakimiyyətə malik olan şəxslərdən müstəqilliyi ilə bağlı uzunmüddətli ənənə olmadıqda, müstəqil, qərəzsiz seçki komissiyaları milli səviyyədə tutmuş məntəqə seçki komissiyasına qədər bütün səviyyələrdə yaradılmalıdır”.

³⁵ 2006-cı il [BMT-nin Əlilliyi olan Şəxslərin Hüquqları Konvensiyasının \(CRPD\)](#) 12 və 29-cu Maddələrinə baxın. [1990-cı il ATƏT-in Kopenhagen Sənədinin](#) 24-cü bəndində qeyd olunur ki, hüquq və azadlıqlara qoyulan məhdudiyyətlər “qanunun məqsədinə ciddi şəkildə mütənəsib olmalıdır”. [BMT İHŞ-nin MSHBP-a 25-ci Ümumi Şərhin](#) 14-cü bəndində deyilir ki, səsvermə hüququndan məhrum etmə üçün əsaslar “obyektiv və ağılabatan” olmalıdır.

³⁶ [Qabaqcıl Təcrübə Məcəlləsinin](#) 1.2 (iv) bəndi tövsiyə edir: “Məhkəmə nəzarəti altında olan inzibati prosedur və ya qeydiyyata alınmamış seçicinin qeydiyyata alınmasına imkan verən məhkəmə proseduru olmalıdır; səsvermə günü seçki məntəqəsində qeydiyyat aparılmamalıdır”.

³⁷ Bu, seçicilərin xaricdə, istirahət evlərində, tibb müəssisələrində, neft platformalarında və dənizdəki gəmilərdə də səs vermək hüququna malik olduğu 7 fevral növbədənəkar prezident seçkilərində səsvermə hüququna malik olanların sayından təxminən 168,000 azdır.

Seçici reyestrinin dəqiqliyini artırmaq üçün seçkiləri idarə edən orqanlar seçici reyestrini şəffaf şəkildə aparmalı və yeniləməlidir. Ölkədə yaşayan insanlar və vətəndaşlar da daxil olmaqla seçici reyestrinin və digər müvafiq məlumat bazalarının auditinin aparılması və bu reyestrlərin yoxlanılması ilə bağlı mütəmadi olaraq müfəssəl təfərrüatlı yeniliklərin dərc edilməsi nəzərdən keçirilə bilər.

Seçicilərin və digər seçki maraqlı tərəflərinin seçici siyahıları ilə tanış olmaq üçün geniş imkanları olub. Seçici siyahıları seçki məntəqələrində və onlayn rejimdə, o cümlədən DSK-larda və bir pəncərə xidmət mərkəzlərində (ASAN) və MSK-nın qaynar xətti vasitəsilə əldə oluna bilərdi ki, bu da şəffaflığa öz töhfəsini vermişdir.³⁸ MSK seçki məntəqələri üzrə ayrı-ayrılıqda yekun seçici siyahılarının tam dəstini onlayn dərc edib. Ölkə üzrə fərqli bölgələrdə məskunlaşmış və 10 DSK-nın idarə etdiyi 574 seçki məntəqəsində 400 000 yaxın məcburi köçkün qeydə alınmışdır.³⁹

VII. PARTİYA VƏ NAMİZƏD QEYDİYYATI

AİHM-in presedent hüququna və beynəlxalq standartlara zidd olaraq, ikili vətəndaşlığı və ya digər dövlətlər qarşısında öhdəlikləri olanlar istisna olmaqla, seçki hüququ olan şəxslər namizəd kimi çıxış edə bilərlər.⁴⁰ Ağır cinayətə görə məhkumluğunu tam çəkməmiş şəxslər də qeydiyyatda alınmır.⁴¹ Bu məhdudiyyət beynəlxalq standartlara zidd olmasa da, müxalif siyasi aktorların tez-tez cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi onları seçkidə iştirak etmək imkanından faktiki olaraq məhrum edir. Saxlanılan şəxslərin namizədliyini irəli sürmək hüququ olsa da, DTİHB SMM-ə məlumat verilib ki, penitensiar müəssisələr onlara müraciət etmək üçün lazım olan etibarnaməni notarial qaydada təsdiqləməyə imkan vermir.

İkili vətəndaşlığı olan şəxslərin namizədlik hüquqlarına qoyulan məhdudiyyətlərə beynəlxalq standartlara uyğun olaraq yenidən baxılmalıdır.

Namizədlər qeydə alınmış siyasi partiya və ya koalisiya, seçicilərin təşəbbüs qrupu və ya özünün namizədliyi ilə irəli sürülə bilər.⁴² Namizədlərdən seçicilərdən ən azı 450 imza toplamaq tələb olunurdu ki, bu da beynəlxalq təcrübəyə uyğundur. Bundan əlavə, ərizəçilərdən müvafiq DSK-ya öz razılıqlarını, tərcümeyi-halını və namizədliyini irəli sürən partiyanın sənədlərini, gəlir və əmlak bəyannaməsini, habelə namizədin təşviqat kampaniyası ilə bağlı ilk maliyyə hesabatını və təşviqat fondunun açılması üçün şəhadətnaməni təqdim etmələri tələb olunurdu. BSMM-in bir sıra həmsöhbətləri namizədliyin irəli sürülməsi prosesi üçün tələb olunan sənədlərin siyahısını və notariat təsdiqi öhdəliyini ağır və texniki çatışmazlıqlara görə qeydiyyatdan imtina riskinin artması kimi qəbul etdilər.

³⁸ Seçici siyahılarına düzəlişlərin edilməsi və siyahıya daxil edilmə barədə müraciətlər üzrə qərarlar bir gün ərzində və ya seçki günü daxil olduqda dərhal qəbul edilməlidir.

³⁹ 10 DSK-dan 7-si tam, 3-ü isə qismən bəzi məcburi köçkün seçki məntəqələri ilə birlikdə məcburi köçkün seçicilər üçün ayrılıb. Digər dörd DSK-nın da seçici siyahılarında məcburi köçkün seçiciləri var idi.

⁴⁰ MSHBP-in 25 sayılı Ümumi Şərhinin 15-ci bəndi təsdiq edir ki, “başqa halda seçkilərdə iştirak etmək hüququ olan şəxslər təhsil, yaşayış və ya məşğə kimi əsassız və ya ayrı-seçkilik yaradan tələblər və ya siyasi məsuliyyət səbəbi ilə kənarlaşdırılmamalıdır”. [Yaxşı Təcrübə Məcəlləsinin](#) 1.1.b bəndində deyilir ki, “ikili vətəndaşlığa malik şəxslər digər vətəndaşlarla eyni seçki hüquqlarına malik olmalıdırlar”. Digərləri ilə bərabər [AİHM-in Kara-Murza Rusiyaya qarşı](#) (2022) və [Tanase Moldovaya qarşı](#) (2010) qərarlarına baxın.

⁴¹ Qanunda ağır cinayətlər “qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan törədilməyə görə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının yuxarı həddi on iki ildən çox olmayan əməllər” kimi müəyyən edilir. Ağır cinayətlərə görə məhkumluqlar cəza müddəti başa çatdıqdan altı il sonra götürülür.

⁴² Namizəd yalnız bir seçki dairəsindən namizədliyini irəli sürə bilər və həmin dairədə səs vermək üçün qeydiyyatdan keçməli deyil.

DSK-ların namizədliyi təsdiq etmək üçün beş, təqdim edilmiş gəlir və əmlak bəyannamələrinin düzgünlüyünü və dəstəkləyici imzaların etibarlılığını yoxlamaq və namizədin qeydə alınması barədə qərar qəbul etmək üçün əlavə yeddi gün vaxtı var idi. Qanunvericiliyə əsasən, DSK-lar ərizələrində bilərəkdən səhvlərə yol verdikdə, ərizəçilərə səhvləri düzəltmək imkanı təklif etmədən onlara qeydiyyatdan imtina edə bilirlər.⁴³ Bununla belə, nə qanun, nə də qaydalar qəsdən və bilmədən səhvləri müəyyən etmir, DSK-lara qeydiyyatdan imtina etmək üçün geniş ixtiyari səlahiyyətlər verir.

458 partiya, 1048 nəfər özü və bir nəfər təşəbbüs qrupu tərəfindən namizədliyi irəli sürülməklə ümumilikdə 1508 müraciət etmişdir. Onlardan 1462-nin namizədliyini DSK-lar təsdiqləyib. Daha sonra 1420 namizəd seçici imzalarının toplanması üçün imza vərəqələri alıb.⁴⁴ Bir neçə DTİHB SMM həmsöhbəti qeyd etdi ki, DSK-lar hər bir namizədə yalnız hər biri 50 sətirdən ibarət 10 imza vərəqəsi təqdim ediblər. Bəzi həmsöhbətlər hesab edirlər ki, qanunla nəzərdə tutulmayan bu məhdudiyyət onların kifayət qədər etibarlı imza, o cümlədən ehtiyat imzalar toplama imkanlarına maneə yaradır. Növbəti mərhələdə 1197 namizəd imza təqdim edib, 223 nəfər isə tələb olunan imzaları toplaya bilməyib və ya namizədliyini dayandırmaq qərarına gəlib.

MSK-nın məlumatına görə, bunlardan 41 namizədin etibarlı dəstək imzalarının kifayət qədər olmaması, o cümlədən bir neçə eyni görünən imzanın təqdim edildiyi hallar səbəbindən DSK-lar tərəfindən qeydə alınmasından imtina edilib. MSK BSMM-ə məlumat verib ki, DSK-lar imzaların yoxlanılması üçün əvvəlki seçkilərdə olduğu kimi eyni qaydanı tətbiq ediblər. Mövcud qaydaların tətbiqi digər məsələlərlə bərabər nə namizədlərin proses zamanı iştirakını, nə də ekspertlər tərəfindən imzaların yoxlanılmasını tələb etmir; həmçinin, özbaşına qərarlara qarşı prosedür təminatlarına zəmanət vermir.⁴⁵ BSMM-in bir neçə həmsöhbəti YAP-ın heç bir açıq-aşkar imzatoplama kampaniyası aparmadığını və bunun əvəzinə yerli ictimai qurumların, o cümlədən kommunal xidmət təminatçılarının seçicilərin şəxsi məlumatları olan siyahıları təqdim etdiyini iddia edib. MSK-nın məlumatına görə, 24 ərizəçi qeyri-dəqiq gəlir və əmlak bəyannaməsi təqdim etdiklərinə görə onlara qeydiyyatdan imtina ediblər.⁴⁶ MSK müraciət edənlərin bu cür qeyri-dəqiqlikləri düzəltməyə dəvət edilmədiyini bildirsə də, bir sıra həmsöhbətlər, o cümlədən namizədliyi qeydə alınmayan şəxslər qeyri-dəqiqliyin çox vaxt qəsdən törədilmədiyini iddia ediblər.

Qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, namizədlik sənədlərindəki çatışmazlıqların kampaniya iştirakçıları tərəfindən düzəldilməsi üçün əhəmiyyətli imkan qanunla və təcrübədə təmin edilməlidir. Namizədlərin qeydiyyatı prosesini daha da asanlaşdırmaq və prosesin dürüstlüyünü artırmaq, o cümlədən namizədliyin irəli sürülməsi ilə bağlı sənədlərin və seçicilər tərəfindən verilən dəstək imzalarının elektron şəkildə təqdim edilməsi və seçicilərə imzalarının dəstəkləyici imzalar vərəqələrində olub-olmadığını yoxlamaq imkanının verilməsi də daxil olmaqla, tədbirlərin araşdırılması nəzərdən keçirilə bilər.

⁴³ Məsələn, Müsavat partiyasının namizədi kadastr sənədlərində onun 20 il əvvəl söküldüyünü iddia etdiyi evin sahibi olduğu göstərildiyi üçün rədd edilib. Eynilə, o, uzun müddət əvvəl qanuni olaraq satdığını iddia etdiyi avtomobilə sahiblik məlumatına etiraz edirdi. [1990-cı il ATƏT-in Kopenhagen Sənədinin](#) 24-cü bəndində deyilir: “Demokratik cəmiyyətdə hüquq və azadlıqlara qoyulan hər hansı məhdudiyyət [...] həmin qanunun məqsədinə ciddi şəkildə mütənəsib olmalıdır”. [DTİHB və Venesiya Komissiyasının 2020-ci il Siyasi Partiyaların Tənzimlənməsi üzrə Təlimatlarının](#) 273-cü bəndində deyilir: “cəzalar qanun pozuntusuna uyğun seçilməli və mütənəsiblik prinsipinə əməl etməlidir” və 87-ci bənddə qeyd olunur: “texniki çatışmazlıqlar və ya qeydiyyat tələblərinin cüzi pozuntuları halında, uğursuzluğu aradan qaldırmaq üçün siyasi partiya ağılabatan vaxt verilməlidir”. Həmçinin 271-ci bəndə baxın.

⁴⁴ Qalan namizədlər imza vərəqələri tələb etməyib, beləliklə, namizədliklərinin irəli sürülməsi prosesini dayandırılar.

⁴⁵ AİHM-in Tahirov Azərbaycana qarşı (2015) [qərarına](#) baxın.

⁴⁶ Məsələn, 17, 32, 35, 52, 58, 84 sayılı seçki dairələrində etibarnamə ilə satdıqları avtonəqliyyat vasitələrini və ya cüzi məbləğdə pul vəsaitlərini, və 17, 32, 35, 52, 58, 84, 89 sayılı seçki dairələri üzrə 345-2464 manat arasında olan məbləğlərin gəlir və əmlak bəyannaməsinə daxil etmədiklərinə görə namizədlərin qeydə alınmasından imtina edilib; Bir Azərbaycan Manatı (AZN) 0,53 avroya bərabərdir.

Nəticədə DSK-lar 1052 namizədi qeydə alıblar və MSK-nın məlumatına əsasən seçki günü səsvermə bülletenlərində 990 namizədin adı qalıb ki, onlardan 29,5 faizi qadındır.⁴⁷ Bunların 305 nəfəri siyasi partiyalar və 684 nəfəri isə özünün namizədliyi irəli sürülüb. Təxminən 450 şəxs iştirakını dayandıraraq və ya namizədliyini geri çəkib; bəziləri təqiblərdən qorxduqlarını bildirib və BSMM uzunmüddətli müşahidəçilərinə yerli icra hakimiyyəti, DSK-lar və işəgötürənlər tərəfindən edilən hədə-qorxu barədə məlumat veriblər.⁴⁸ Namizədliyi qeydə alınmamış şəxslər həmçinin qeydiyyatdan imtina barəsində şikayət verməməkləri üçün ailə və bizneslərinə qarşı hədə-qorxu ilə üzləşiblər. Ümumiyyətlə, namizədlərin qeydiyyatı prosesinə qaydaların ardıcıl olmayan tətbiqi və bəzi DSK-ların seçici yanaşması mənfi təsir göstərmişdir.⁴⁹

İnklüzivliyi təmin etmək üçün namizədlərin qeydiyyatı obyektiv, şəffaf aparılmalı və səmərəli məhkəmə nəzarəti altında olmalıdır. Hakimiyyət orqanları namizədlərin irəli sürülməsi və qeydiyyatının hədə-qorxu və qisas qorxusundan azad və əsas azadlıqlara tam riayət olunduğu mühitdə aparılmasını təmin etmək üçün lazımi tədbirlər görməlidir.

VIII. TƏŞVİQAT MÜHİTİ

Kampaniya rəsmi olaraq avqustun 9-da başlayıb və 23 gün davam edərək avqustun 31-də başa çatıb.⁵⁰ Qanun təbliğat-təşviqat kampaniyasını geniş şəkildə müəyyən və kampaniyanın rəsmi başlanmasından əvvəl bunu qadağan edir. Bir neçə kampaniya iştirakçısı DTİHB SMM-i məlumatlandıraraq ki, onlar qanunla müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatdan çıxarılmaya riski səbəbindən kampaniyanın rəsmi başlanmasından əvvəl hər hansı siyasi fəaliyyət keçirməkdən çəkiniblər. Sərbəst toplaşmaq və ifadə azadlığı da daxil olmaqla, məhdudlaşdırıcı təşviqat qaydaları və onların tətbiqi ATƏT qarşısında götürülən öhdəliklərinin tələb etdiyi kimi kampaniya iştirakçılarna öz platformalarını effektiv şəkildə seçicilərə və ya seçicilərə effektiv şəkildə məlumat əldə etməyə imkan vermədi.⁵¹

Hakimiyyət orqanları təmin etməlidir ki, siyasi maraqlı tərəflər öz konstitusiyaya ilə təmin edilmiş mülki və siyasi hüquqlarını lazımsız və qeyri-mütənasib məhdudlaşdırıcı tədbirlər olmadan və bərabər şəraitdə həyata keçirə bilsinlər.

Bu seçkilərdə hakim YAP-dan başqa 24 partiya mübarizə aparıb; biri istisna olmaqla, hamısı ictimaiyyət tərəfindən “sadiq müxalifət” kimi qəbul edilir. YAP-ın bütün seçki dairələri üzrə

⁴⁷ Onlardan 362-si 25 siyasi partiya, 834-ü öz təşəbbüsü, biri isə təşəbbüs qrupu tərəfindən namizədliyini irəli sürüb. İlk qeydiyyatdan sonra şikayət əsasında MSK-nın qərarı ilə 51 namizəd namizədliyini geri götürüb, biri isə qeydiyyatdan çıxarılıb (*Seçki mübahisələrinin həlli* bölməsinə baxın).

⁴⁸ Digərləri ilə bərabər, bu barədə 24, 34, 47, 70, 92 və 110 sayılı seçki dairələrində məlumat verilib.

⁴⁹ DTİHB SMM-in uzunmüddətli müşahidəçiləri (UMM) 55 DSK-dan bütün ərizəçilər üçün vergi və əmlak orqanlarına ünvanlanmış sorğu məktublarını nəzərdən keçirməyi xahiş etmişdir; 8 DSK məlumat verməkdən imtina edib; məlumat verən beş DSK belə sorğuları yalnız “şübhəli” hesab etdikləri namizədlər haqqında göndərmişdir. [1990-cı il ATƏT-in Kopenhagen Sənədinin](#) 7.5-ci bəndi dövlətləri “vətəndaşların ayrı-seçkiliyə yol vermədən fərdi şəkildə və ya siyasi partiyaların nümayəndələri kimi siyasi və ya dövlət vəzifəsi tutmaq hüququna hörmət etməyə” çağırır.

⁵⁰ Bəzi namizədlər təşviqat müddətinin çox qısa olduğunu və seçicilərlə əlaqə saxlamaq imkanlarını məhdudlaşdıran müddətlə bağlı narahatlıqlarını bildiriblər.

⁵¹ [ATƏT-in 1990-cı il Kopenhagen Sənədinin](#) 5.1-ci bəndində deyilir ki, “məqbul fasilələrlə gizli səsvermə yolu və ya ona bərabər azad səsvermə proseduru ilə, praktiki olaraq seçicilərin öz nümayəndələrinin seçimində fikirlərini azad ifadə etmələrini təmin edən şəraitdə keçiriləcək azad seçkilər”. 1990-cı il ATƏT-in Kopenhagen sənədinin 7.7-ci bəndi dövlətləri çağırır ki, “Qanun və dövlət siyasətinin siyasi kampaniyanın ədalətli və azad mühitdə aparılmasına imkan verməsini təmin etsinlər ki, inzibati tədbir, zorakılıq və ya hədə-qorxu partiyaların və namizədlərin öz fikirlərini və keyfiyyətlərini sərbəst ifadə etməsinə, habelə seçicilərin onları öyrənməsinə və müzakirə etməsinə və ya qisas qorxusu olmadan öz səsini verməsinə mane olmasın”.

namizədliyi olan yeganə partiya olduğu halda, digər 24 partiyanın ümumilikdə 181 namizədi var idi. Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası seçkilərin qeyri-rəsmi olduğunu, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasını əsas gətirərək seçiciləri boykot etməyə çağırıb.⁵² Hər seçki dairəsində orta hesabla səkkiz namizəd iştirak etsə də, seçkilər rəqabətli olmayıb və bunu bir çox həmsöhbət, o cümlədən səlahiyyətli şəxslər və namizədlər də etiraf edib.⁵³ Bəzi partiyalar DTİHB SMM-i məlumat veriblər ki, onlar bu seçkilərdə yalnız dövlət maliyyəsindən yararlanmaq üçün iştirak ediblər.

Kampaniya demək olar ki, nəzərə çarpmırdı. Təbliğat-təşviqat daha çox qapı-qapı görüşlər, namizədlərin təyin olunmuş lövhələrdə nümayiş etdirilən plakatları və rəqəmsal məzmun vasitəsilə aparılıb. Görüşlər əsasən kiçik miqyasda, çox vaxt qapalı və ya məhdud sayda iştirak şəraitində keçirilirdi. DTİHB SMM-in müşahidə etdiyi tədbirlərdə YAP ən çox diqqət cəlb edən olub.⁵⁴ YAP-ın namizədləri ilə yanaşı, demək olar ki, bütün digər kampaniya iştirakçıları Prezidentin və hökumətin siyasətini dəstəkləyib. Geri alınmış ərazilərdə infrastruktur layihələr və ölkənin beynəlxalq statusunun yüksəldilməsinin əlaməti olaraq COP29-a ev sahibliyi də kampaniyaların əsas ismarışları arasında yer alıb. Çox az sayda iştirakçı hökumətin daxili siyasətini, nadir hallarda isə xarici siyasəti tənqid edirdi.⁵⁵

Qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə zidd olaraq, qanunla namizədlər çap kampaniyası materiallarını yaymaqdan əvvəl DSK-lara təqdim etmələri tələb olunur ki, bu da potensial olaraq özünüsenzura ilə nəticələnir.⁵⁶ Hakimiyyət açıq şəkildə kampaniya iştirakçıları seçkilərin normal keçirilməsini pozmaqdan çəkinməyə çağırıb; bəzi namizədlər bunu hakimiyyəti tənqid etməkdən çəkinməyə çağırış kimi qəbul ediblər.⁵⁷ DTİHB SMM müxtəlif müəssərlik ehtiyacları olan şəxslər üçün uyğun olan formatlarda heç bir təşviqat materialını müşahidə etməyib.

Təşviqat dövründə ifadə azadlığını təmin etmək üçün qanun seçki komissiyalarının əvvəlcədən razılığı olmadan təşviqat materiallarının çapına və yayılmasına icazə verməlidir

⁵² 21 iyul tarixində AXCP sədri öz Facebook səhifəsində [paylaşım](#) edib ki, “Milli Şura ölkə vətəndaşlarını səsvermə günü seçki məntəqələrinə getməməyə və insanların hüquq və azadlıqları və xoşbəxt yaşamaq imkanlarından məhrum etmiş hakimiyyətin saxta seçki tamaşasını boykot etməyə çağırır”.

⁵³ [Avqustun 11-də](#) internetdə “seçkilərin gələcək qalibləri”nin siyahısı [sızdırılmışdır](#). Sızdırılan 125 namizəddən 3-ü istisna olmaqla, hamısı seçildi.

⁵⁴ DTİHB SMM UMM-ları 8 siyasi partiyanın və 24 müstəqil namizədin 59 təşviqat tədbirini müşahidə edib. DTİHB SMM UMM-larının müşahidə etdiyi siyasi partiyaların 35 təşviqat tədbirindən 21-i YAP tərəfindən keçirilib.

⁵⁵ [Avqustun 18-də](#) Azərbaycan Xalq Partiyasının sədri Sabirabad-Şirvan seçki kampaniyası zamanı “İş yoxdur, pensiya yaşı çox yüksəkdir, pensiya çox azdır, qiymətlər çox bahadır, uşağa baxanlara görə müavinət yoxdur” demişdi. [Avqustun 19-da](#) Müsavat başqanı “Ukraynaya təcavüzə başlayan Putinlə Azərbaycanın yaxınlaşması [...] Azərbaycanın köklü maraqlarına ziddir” fikrini [səsləndirmişdir](#).

⁵⁶ [BMT İHS-nın MSHBP-a 25 sayılı Ümumi Şərhinin](#) 25-ci bəndində deyilir ki, “25-ci maddə ilə qorunan hüquqların tam şəkildə həyata keçirilməsi fərdi qaydada və ya siyasi partiyalar və digər təşkilatlar vasitəsilə siyasi fəaliyyətlə məşğul olmaq azadlığı, ictimai məsələlərlə bağlı müzakirələr aparmaq, dinc nümayişlər və yığıncaqlar keçirmək, tənqid və etiraz etmək, siyasi material dərc etmək, seçkiqabağı təşviqat aparmaq və siyasi ideyaları təbliğ etmək azadlığı kimi [...] Paktın 19, 21 və 22-ci maddələrində təmin edilən hüquqlardan tam istifadəni və onlara hörmət etməyi tələb edir”. [Qabaqcıl Təcrübə Məcəlləsinin](#) 61-ci bəndində deyilir: “Seçki kampaniyalarında istifadə üçün nəzərdə tutulan materialların sifariş verən və istehsal edən təşkilatı, nüsxələrin sayını və dərc olunma tarixini göstərməklə, ələlxüs qanunsuz və ya qeyri-dəqiq məlumatlara qarşı tədbir görmək səlahiyyəti verilən seçki komissiyalarına seçki komissiyalarına təqdim edilməsi tələb olunarsa, bu senzuranın qəbul edilməz formasıdır. Seçki kampaniyaları zamanı KİV-dən qeyri-qanuni istifadəni qadağan edən qaydalar kifayət qədər qeyri-müəyyən olduğu təqdirdə bu özünü daha da bariz nümayiş etdirir”.

⁵⁷ İyulun 10-da Daxili İşlər nazirinin müavini MSK-nın DSK-larla görüşündə bildirmişdi ki, “Seçkilərin normal keçirilməsinə mane olmaq niyyətində olan şəxslər vaxtında müəyyən ediləcək və barələrində tədbir görülməkdir. [...] Seçki kampaniyası zamanı, eləcə də səsvermə günü vətəndaşların etik davranış qaydalarına riayət etməsinə xüsusi diqqət yetiriləcək”. Bir neçə KİV bu bəyanatı yayıb və onun dərhal silindiyini təsdiqləyib: [Inews](#), [Azadlıq](#), [AZTV Xəbər](#), [Turan](#).

Qanunvericiliyə uyğun olaraq, MSK namizədlərə 5,506 təşviqat yerinin siyahısını təqdim edib.⁵⁸ Bəzi DTİHB SMM həmsöhbətləri qeyd ediblər ki, bu yerlər polis nəzarəti altındadır və bu, seçiciləri iştirakdan çəkindirir. Bundan əlavə, bəzi məkanlar yararsız və çatılması asan olmayan yerlərdədir. Namizədlərin DTİHB SMM-ə verdiyi məlumat əsasən, onlar beş gün əvvəlcədən bildiriş tələbi səbəbindən təyin olunmuş məkanlardan kənarında görüşlər keçirməkdən çəkiniblər.

Bir neçə namizəd DTİHB SMM-ni səsələr müqabilində fərdi seçicilərlə, o cümlədən məşğulluq, sosial müavinətlər, tibbi müalicə və hüquqi yardım, seçiciləri sövq etmək üçün inzibati resurslardan sui-istifadə və potensial səsələrin satın alınması ilə bağlı narahatlıqlarının artırdıqları barədə məlumat veriblər. DTİHB SMM UMM-nin müşahidə apardığı təşviqat tədbirlərində dövlət müəssisələrinin işçiləri də daxil olmaqla iştirakçıların işəgötürənləri tərəfindən göndərilədiyi və ya onlara ödəniş edildiyinə dair məlumat verilib. Bu hallar seçicilərin təhdid edilməsi və qisas qorxusu olmadan səs verə bilmələri ilə bağlı narahatlıqları artırır.⁵⁹

Qanunvericilik bazası dövlət və yerli məmurlar tərəfindən vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə hallarına qarşı effektiv təminatları əhatə etməli, dövlət işçilərinə təzyiqli qadağan etməli və pozuntulara görə effektiv icra və mütənasib sanksiyaları təmin etməlidir. Hakimiyyət təşviqat kampaniyasının hədə-qorxu və qisas qorxusundan azad, əsas azadlıqlara tam hörmət edilən mühitdə aparılmasını təmin etmək üçün lazımi tədbirlər görməlidir.

Qadınlar DTİHB SMM tərəfindən müşahidə edilən təşviqat tədbirlərində çıxış edən natiqlərin 34 və iştirakçıların 46 faizini təşkil edirdi. Kampaniya çərçivəsində edilən çıxış və aparılan müzakirələr zamanı gender bərabərliyi məsələləri diqqətdən kənar qalın, qadınlara nadir istinadlar əilədaxili rolları ilə məhdudlaşmış ki, bu da davam edən gender stereotiplərini əks etdirir.⁶⁰ Kampaniya zamanı gənclərin problemlərinə minimum diqqət yetirilib, daha çox gənclərin mühacirəti və işsizliyi kimi məsələlər qeyd olunub. Müşahidəsi aparılan kampaniya tədbirlərində iştirak edənlərin 19 faizini gənclər təşkil edirdi.

Siyasi partiyalar qadınların bərabər siyasi irəliləyişinə kömək etmək, seçki kampaniyaları zamanı qadınların tanınmasını artırmaq, gender perspektivini partiya proqramlarına daxil etmək, qadınların siyasi həyatda və partiya liderliyində iştirakına əlavə dəstək vermək üçün səs göstərməlidirlər.

Sosial şəbəkələrdə təşviqat tənzimlənmiş. Buna baxmayaraq, hakimiyyət seçkilər zamanı internet məkanına, o cümlədən sosial şəbəkələrə nəzarət etmək niyyətini açıqlayıb.⁶¹ DTİHB SMM bütün qeydiyyatdan keçmiş partiyaların, onların sədrələrinin və dövlət qurumlarının onlayn fəaliyyətlərini

⁵⁸ Ümumilikdə, müşahidə edilən kampaniyanın keçirildiyi məkanların 80 faizi fiziki əlilliyi şəxslər üçün müəssər olub.

⁵⁹ DTİHB SMM UMM-ları Ağsu, Bakı, Qusar, Xaçmaz, Ucar və Zaqatalada seçkiqabağı təşviqat tədbirlərinə qatılmaq üçün seçicilərin təzyiqlə məruz qalması halları haqqında eşitdikləri barədə məlumat veriblər. [1990-cı il ATƏT-in Kopenhagen sənədinin](#) 7.7-ci bəndi dövlətləri çağırır ki, “Qanun və dövlət siyasətinin siyasi kampaniyanın ədalətli və azad mühitdə aparılmasına imkan verməsini təmin etsinlər ki, inzibati tədbir, zorakılıq və ya hədə-qorxu partiyaların və namizədlərin öz fikirlərini və keyfiyyətlərini sərbəst ifadə etməsinə, habelə seçicilərin onları öyrənməsinə və müzakirə etməsinə və ya qisas qorxusu olmadan öz səsini verməsinə mane olmasın”.

⁶⁰ [CEDAW-a 23 sayılı Ümumi Təvsiyəyə](#) əsasən, İştirakçı Dövlətlər “qadınların bütün sektorlarda və bütün səviyyələrdə dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında tam iştirak etmək və təmsil olunmaq hüququna malik olmasını” təmin etməlidirlər. [1995-ci il Pekin Bəyannaməsi və Fəaliyyət Platformasının](#) 191c-ci maddəsində deyilir ki, siyasi partiyalar “gender məsələlərini öz siyasi gündəliyinə daxil etməyi nəzərdən keçirməli, qadınların siyasi partiyaların rəhbərliyində kişilərlə bərabər əsasda iştirakını təmin etmək üçün tədbirlər görməlidirlər”.

⁶¹ İyulun 10-da Daxili İşlər nazirinin müavini MSK-nın DSK sədrələri üçün keçirilən iclasında “İnternet məkanının və sosial şəbəkələrin davamlı monitorinqinin aparılacağı” bildirib.

izləyib.⁶² Süst keçən kampaniya internetdə də oxşar şəkil alıb. Onlayn kampaniyanın tonu neytral idi, əsas yazılar namizədlərin afişalarını, şuarlarını və görüşlərini təbliğ edirdi. Bundan əlavə, bütün partiyalar, sədrleri və namizədlərin əksəriyyəti sosial və iqtisadi məsələləri müzakirə etmək üçün sosial mediadan istifadə edirdi. Bir sıra hallarda bəzi kampaniya iştirakçıları hökumətin daxili siyasətini tənqid edirdilər, lakin nadir hallarda xarici siyasətin tənqidi ifadə edilirdi. Digər tərəfdən, seçkiləri boykot edən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası (AXCP) öz postlarında hakimiyyəti sərt tənqid, mövcud hakimiyyəti avtoritar və repressiv kimi təqdim edib. DTİHB SMM internetdə dözümsüz və ayrı- seçkilik xarakterli ritorikadan istifadəni müşahidə etməyib.

IX. SEÇKİ KAMPANIYASININ MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ

Kampaniyanın maliyyələşdirilməsini Seçki Məcəlləsi ilə tənzimləyir. DTİHB-nin əvvəlki tövsiyələri, o cümlədən şəffaflığın artırılması, səmərəli nəzarətin təmin edilməsi və effektiv mütənasib və çəkindirici sanksiyaların təyin edilməsi ilə bağlı tövsiyələr hələ də həll olunmamış qalır.

Əvvəlki DTİHB və Venesiya Komissiyasının tövsiyələrindən fərqli olaraq, seçki kampaniyalarının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi mövcud deyil, bu da qeyri-bərabər rəqabət mühitinə imkan açır.⁶³ “Siyasi partiyalar haqqında” yeni qanun əvvəlki seçkilərdə səs almış bütün partiyaların illik dövlət maliyyələşdirilməsini nəzərdə tutur.⁶⁴

Namizədlər öz kampaniyalarını namizədliyini irəli sürmüş şəxslərdən, fiziki və hüquqi şəxslərin ianələri, habelə öz vəsaitləri hesabına maliyyələşdirə bilirlər. Xarici, dövlət, xeyriyyə və anonim ianələr, habelə natura şəklində ianələr qadağandır.⁶⁵ Partiyalar hər bir namizədə öz maliyyə vəsaitlərindən 150,000 manata qədər, fiziki və hüquqi şəxslər isə müvafiq olaraq 3,000 və 50,000 manata qədər ianə verə bilirlər. Hər bir namizədin təşviqat xərcləri 500,000 manata qədər ola bilər.

Əvvəlki DTİHB və Venesiya Komissiyasının tövsiyələrindən fərqli olaraq, seçki kampaniyalarının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi mövcud deyil, bu da qeyri-bərabər rəqabət mühitinə imkan açır. “Siyasi partiyalar haqqında” yeni qanun əvvəlki seçkilərdə səs almış bütün partiyaların illik dövlət maliyyələşdirilməsini nəzərdə tutur.

⁶² DTİHB SMM avqustun 1-dən kampaniyanın sonuna qədər qeydiyyatdan keçmiş bütün siyasi partiyaların, onların rəhbərlərinin və bəzi dövlət qurumlarının Facebook hesablarını, ümumilikdə 52 hesabı müşahidə edib.

⁶³ [Avropa Şurasının 4 sayılı tövsiyəsinin](#) (2003) 1-ci və 8-ci maddələrinə baxın. 2.3-cü maddəsinə əsasən [Qabaqcıl Təcrübə Məcəlləsinin](#) [...] kampaniyalarının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi ilə bağlı imkanların bərabərliyinə [...] təminat verilməlidir”.

⁶⁴ “2023-cü il dövlət büdcəsi haqqında” qanuna əsasən, siyasi partiyaların dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi 5 milyon manat təşkil edib. “Siyasi partiyalar haqqında” qanunda aşağıdakı düstür nəzərdə tutulur: 90 faiz parlament partiyaları arasında bölüşdürülür, 5 faiz əlavə seçkilərin nəticələrinə əsasən yeni parlament partiyalarına, 5 faiz isə seçkilərdə etibarlı səs qazanmış, lakin parlamentdə təmsil olunmayan partiyalar üçün nəzərdə tutulub. [2020-ci il DTİHB və Venesiya Komissiyasının Siyasi Partiyaların Tənzimlənməsi üzrə Təlimatlarının](#) 232-ci bəndində deyilir ki, “Dövlət maliyyələşdirməsi və onun tələb olunan qaydaları [...] bir çox ölkələrdə siyasi partiyaların oynadıqları mühüm rolunu dəstəkləmək, korrupsiyanın qarşısını almaq və özəl donorlara hədsiz etibarlı aradan qaldırmaq üçün potensial vasitə kimi işlənib hazırlanmış və qəbul edilmişdir. Bu cür maliyyələşdirmə sistemləri həmçinin müxalifət partiyaları, kiçik partiyalar və yeni partiyalar da daxil olmaqla, bütün partiyaların bərabər imkanlar prinsipinə uyğun olaraq seçkilərdə rəqabət apara bilməsini təmin etməli, bununla da siyasi plüralizmi gücləndirməli və demokratik təsisatların düzgün fəaliyyətini təmin etməlidir”.

⁶⁵ [Avropa Şurasının 4 sayılı tövsiyəsinin](#) 7-ci maddəsi (2003) “Dövlətlər xarici donorların ianələrini xüsusi olaraq məhdudlaşdırmalı, qadağan etməli və ya başqa şəkildə tənzimləməlidir”. 2023-cü il DTİHB Venesiya Komissiyasının [Siyasi Partiyaların Tənzimlənməsi üzrə Təlimatlarının](#) 229-cu bəndində qeyd edilir ki, “bu məhdudiyət daxili siyasi məsələlərdə xarici maraqların, o cümlədən xarici hökumətlərin qanunsuz təsirindən qaçmaq məqsədi daşıyır və siyasi partiyaların müstəqilliyini gücləndirir”.

Qanunvericiliyə əsasən namizədlərdən seçki kampaniyası ilə bağlı bütün əməliyyatları müəyyən edilmiş bank hesabları vasitəsilə həyata keçirmələri tələb olunurdu. Qanunun icazə verdiyi kimi, YAP 125 namizədin hamısı üçün vahid təşviqat fondu yaradıb.⁶⁶ MSK-nın göstərişi ilə bank hesablarının yalnız dövlətə məxsus Azərbaycan Beynəlxalq Bankında açılması tapşırılıb. Bəzi namizədlər namizədlikdən əvvəl hesab açmaq üçün bürokratik əngəllərdən şikayətləniblər.⁶⁷ Bankdan DSK-lara, vahid hesablar olduqda isə MSK-ya hər həftə, son 10 gün ərzində isə hər 3 gündən bir fərdi namizədlərin hesabları barədə yeniliklər təqdim etmələri tələb olunur.

Qanun potensial namizədlərdən gəlirləri və əmlakları haqqında DSK-lara bəyannamə təqdim etmələrini tələb edir, lakin o, DSK-lardan bu məlumatı ictimailəşdirməyi tələb etmir və bu hal şəffaflığı məhdudlaşdıran amildir.⁶⁸ Namizədlər DSK-lara kampaniyanın maliyyələşdirilməsi ilə bağlı üç hesabat təqdim etməlidirlər.⁶⁹ DSK-lardan bu hesabatları beş gün ərzində dərc etmələri tələb olunsa da, bəziləri bunu etməyib, bir qismi isə onları bildiriş lövhələrində yerləşdiriblər ki, bu da məlumat üçün kifayət qədər əlçatanlığı təmin etmədi və ictimaiyyətə və ya DTİHB SMM-ə kampaniyanın maliyyə hesabatları ilə tanış olmağa icazə vermədi. DSK-lar həmçinin iki həftədə bir yerli KİV-də namizədlərin gəlir və xərcləri haqqında məlumat dərc etməlidirlər, lakin bəzi regionlarda KİV olmadığına görə bu, ardıcıl olaraq həyata keçirilməyib. Bundan əlavə, qanunla DSK-lar namizədlərin gəlirləri və xərcləri haqqında hesabatları iki həftədə bir yerli mətbuatda dərc etməli idilər, lakin SMM ÜMM-ları belə mətbu orqanların olmadığına görə bunun həyata keçirilməsini müşahidə edə bilmədilər. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, MSK YAP-ın vahid hesab üzrə hesabatlarını vaxtında dərc edib.

Şəffaflığın artırılması və seçicilərin məlumatlara çıxışının təmin edilməsi üçün bütün kampaniyanın maliyyə hesabatları, gəlir və əmlak bəyannamələri müvafiq seçki idarəetmə orqanlarının internet saytında vaxtında dərc edilməlidir. Kampaniyanın bərabər maliyyə şərtləri, o cümlədən bank hesablarının açılması və hesabatların təqdim edilməsi ilə bağlı bütün kampaniya iştirakçlarına şamil edilməlidir.

Ümumilikdə, kampaniya iştirakçıları kampaniyanın gəlir və xərcləri barədə məhdud miqdarda məlumat veriblər.⁷⁰ Əksər namizədlərin seçki kampaniyasının maliyyə hesabatlarında ianələr və xərclər haqqında heç bir məlumat yoxdur. Bir neçə namizəd DTİHB SMM-ə məlumat veriblər ki, onlar yalnız öz resurslarına güvəndilər və ianə toplamadılar, çünki təfərrüatlı şəxsi məlumatların

⁶⁶ Qanun 60-dan çox namizədi olan partiyalara vahid hesab yaratmağa icazə verir.

⁶⁷ Namizədlərdən MSK-da olduğu kimi notariat qaydasında təsdiq edilmiş sənədlər toplusunu banka təqdim etmələri tələb olunurdu. Məsələn, Azərbaycan Demokrat Partiyası bildirib ki, 18 namizəddən 3-ü 24 saatlıq müddətə görə bank hesabı açma bilməyib.

⁶⁸ [2020-ci il DTİHB və Venesiya Komissiyasının Siyasi Partiyaların Tənzimlənməsi üzrə Təlimatlarının](#) 228-ci bəndi müəyyən edir ki, "Namizədlərdən aktiv və öhdəliklərin ictimaiyyətə açıqlanmasını tələb etmək də məqsəduyğun ola bilər".

⁶⁹ Qeydiyyat zamanı ilkin hesabat, seçki gününə 10-20 gün qalmış aralıq hesabat və yekun hesabat seçkilərin yekun nəticələri dərc edildikdən ən gec 10 gün sonra. Vahid təşviqat fondu olduqda, partiyalar hesabatlarını MSK-ya təqdim edirlər.

⁷⁰ YAP partiyadan 140,000 manat ianə, 139,727 manat təşviqat və informasiya-məsləhət xidmətlərinin xərclənməsi barədə məlumat verib. Sentyabrın 23-də MSK-nın saytında dərc edilmiş YAP-ın təqdim etdiyi yekun hesabatda əlavə xərclər göstərilməyib. Digər 24 partiyanın ümumi gəlir və xərcləri məlum deyil, çünki seçkiqabağı kampaniyanın maliyyə hesabatları yalnız onların fərdi namizədləri tərəfindən təqdim edilib və qanuni tələb olmadığı üçün MSK-nın internet saytında dərc olunmayıb.

təqdim edilməsi tələbi potensial donorları repressiya qorxusundan çəkindirir.⁷¹ Bundan əlavə, onlayn təşviqatla bağlı xərclərin hesabatına dair heç bir açıq tələblər yoxdur və heç bir ödənişli onlayn reklam aşkarlanmamışdır.

MSK və DSK-lar kampaniyanın maliyyələşdirilməsinə nəzarət və audit üçün məsuliyyət daşıyırlar. Qanun auditin aparılma qaydasını müəyyən və audit nəticələrinin dərc edilməsini tələb etmir ki, bu da öz növbəsində şəffaflığı pozur və effektiv nəzarətə təminat vermir. Eyni şəkildə, qanun mütənasib, təsirli və əməldən çəkindirici qüvvəyə malik cərimələr sistemini nəzərdə tutmur. Məsələn, pozuntular, o cümlədən hesabatın təqdim və ya dərc edilməməsi çəkindirici təsirlə malik tədbirlə cəzalandırılmır, eyni zamanda isə namizədlər xərcləmə limitini 5 faizdən çox keçdiyi təqdirdə onların qeydiyyatı ləğv oluna bilər.⁷² MSK DTİHB SMM-i məlumatlandırıb ki, onlar bu günə qədər kampaniyanın maliyyələşdirilməsi ilə bağlı heç bir məsələni məhkəməyə göndərməyiblər.

Kampaniyanın maliyyələşdirilməsinə nəzarətin effektivliyini təmin etmək üçün qanun maliyyə hesabatlarının təftiş və audit nəticələrinin vaxtında dərc edilməsi də daxil olmaqla, nəzarət mexanizmlərini müəyyən etməli və nəzarət orqanına kampaniyanın xərclərinə nəzarət etmək və kampaniyanın maliyyə hesabatlarını hərtərəfli nəzərdən keçirmək üçün tam səlahiyyət verməli və onun resurslara malik olmasını təmin etməlidir. Qanun uyğunsuzluğa görə mütənasib, təsirli və çəkindirici sanksiyaların mərhələli sistemini tətbiq etməlidir.

Bütövlükdə, qanunvericilikdəki boşluqlar və nəzarət orqanlarının təqdim edilmiş hesabatların auditini və qanuni tələblərin icrasını təmin etmək imkanlarının olmaması beynəlxalq standartlara və qabaqcıl təcrübəyə zidd olaraq, kampaniyanın maliyyələşdirilməsinin şəffaflığını azaldıb.⁷³

X. KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİ

A. MEDIA MÜHİTİ VƏ HÜQUQİ ÇƏRCİVƏ

Konstitusiya ifadə azadlığını, məlumat əldə etmək hüququnu təmin, senzuranı qadağan etsə də, bu azadlıqların məhdudlaşdırılması üçün geniş əsaslar nəzərdə tutur.⁷⁰ Eyni zamanda, ictimai xadimlər haqqında məlumatların açıqlanmasının qarşısını almaq üçün istifadə olunan nifrət nitqinin geniş

⁷¹ dairəsini genişləndirməklə daha effektiv, mütənasib və çəkindirici sanksiyaların tətbiqi tövsiyə olunub. Bir sıra namizəd minimum və ya sıfır gəlir və xərcləri bəyan etmişdirlər, digərləri isə DTİHB SMM UMM-larına öz təşviqat xərclərini hesabat verilməmiş nağd pulla maliyyələşdirdiklərini bildirib və belə təcrübə bəzi DSK-lar tərəfindən də təsdiqlənmişdir. [2023-cü il DTİHB və Venesiya Komissiyasının Siyasi Partiyaların Tənzimlənməsi üzrə Təlimatlarının](#) 212-ci bəndində deyilir ki, “Anonim ianələr, o cümlədən bütün anonim ianələrin məcmu icazə verilən məbləğinə məhdudiyyət qoyulmaqla ciddi şəkildə tənzimlənməlidir. Qanunvericilik məcmu maksimum məbləği məqbul həddə məhdudlaşdırmalıdır ki, anonim donorlar lazımsız təsir göstərə bilməsin”.

⁷² Namizədlər üçün cərimələr 1000 manatdan 2000 manatadək, fərdi donorlar üçün 100 manatdan 500 manatadək; vəzifəli şəxslər üçün 1500 manatdan 2000 manatadək, hüquqi şəxslər üçün 5000 manatdan 7000 manatadək təyin olunub. [2017-ci il GRECO-nun Azərbaycan üzrə İkinci Uyğunluq Hesabatına İkinci Əlavədə](#) bu cür pozuntulara görə, xüsusilə də cəzaların dairəsini genişləndirməklə daha effektiv, mütənasib və çəkindirici sanksiyaların tətbiqi tövsiyə olunub.

⁷³ [Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2003-cü il Korrupsiyaya Qarşı Konvensiyasının](#) 7.3-cü bəndi müəyyən edir ki, dövlətlər “seçkilə dövlət vəzifələrinə namizədlərin maliyyələşdirilməsində şəffaflığın artırılması və müvafiq hallarda siyasi partiyaların maliyyələşdirilməsi üçün [...] müvafiq qanunvericilik və inzibati tədbirlərin görülməsini də nəzərdən keçirməlidirlər.” [2020-ci il DTİHB və Venesiya Komissiyasının Siyasi Partiyaların Tənzimlənməsi üzrə Təlimatlarının](#) 247-ci bəndində qeyd olunur ki, “seçicilər siyasi partiyalara verilən maliyyə dəstəyi ilə bağlı müvafiq məlumatlara malik olmalıdırlar, çünki bu, qərarların qəbuluna təsir edir və partiyaları məsuliyyətə cəlb etmək vasitəsidir”. Həmçinin 2017-ci il [GRECO-nun Azərbaycan üzrə İkinci Uyğunluq Hesabatına İkinci Əlavənin](#) 47-ci bəndinə baxın: “MSK və seçki komissiyalarının aydın şəkildə birtərəfli tərkibi siyasi maliyyələşdirməyə effektiv və qərəzsiz nəzarəti təmin etmək üçün həll edilməli olan xüsusilə mühüm məsələdir.”

tərifinə və şəxsi məlumatların qorunması normalarına əsaslanaraq, bu azadlıqların məhdudlaşdırılması üçün geniş əsaslar nəzərdə tutur.⁷⁴ Beynəlxalq standartlara və DTİHB-nin əvvəlki tövsiyələrinə zidd olaraq, sosial şəbəkələr də daxil olmaqla, defamasiya və böhtan cinayət məsuliyyəti olaraq qalır və üç, prezidentə qarşı yönəldiyi təqdirdə isə beş ilədək müddətə həbslə cəzalandırılır.⁷⁵

İfadə azadlığını təmin etmək üçün şəxər və böhtan Cinayət məəcəlləsindən çıxarılmalı və yalnız zədələnməş reputasiyanın bərpası üçün nəzərdə tutulmuş mülki proses çərçivəsində baxılmalıdır. Dövlət məmurlarının şəərəfinin xüsusi qorunmasını təmin edən qanunlar beynəlxalq standartlara uyğun olaraq tam ləğv edilməlidir. Reputasiyaya xələl gətirməyə görə sanksiyalar cinayətə mütənəsib olmalı və işlərə vaxtında baxılmalıdır.

2022-ci ildə qəbul olunmuş Media haqqında qanun dövlətin media sahəsində fikir müxtəlifliyini və fəaliyyət azadlığını təmin etməsini nəzərdə tutsa da, həmin qanun, eləcə də media ilə bağılı digər qanunvericilik aktları və onların tətbiqi bu hüquqları təcrübədə daha da məhdudlaşdırır və medianın pluralizm şəraitində fəaliyyət imkanlarını zəiflədir. Məsələn, “İnformasiya haqqında” qanun Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinə məhkəmə qərarından əvvəl KİV-lərin internet saytlarını məzmununa görə müvəqqəti bloklamaq hüququ verir ki, bu da ölkədə, o cümlədən seçki kampaniyası zamanı bir sıra yerli və beynəlxalq xəbər saytlarının bloklanması ilə nəticələnib.⁷⁶

Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq, internet saytları ixtiyari qərarlardan qorunmaq üçün yalnız qanunda aydın şəkildə müəyyən edilmiş obyektiv və ağılabatan meyarlar və şəffaf prosedür əsasında bloklanmalıdır. Mümkün məhdudiyətlər məzmunu xas olmalı və məzmunu nəzarət vasitəsi kimi xidmət etməməlidir, eyni zamanda bütün veb-saytlara ümumi qadağalar tətbiqindən çəkinmək lazımdır. Veb-saytlara girişin məhdudlaşdırılmasına məhkəmə tərəfindən qərar verilməli, məhkəmə iclasları və bloklanma ilə bağılı qərarlar ictimaiyyət üçün açıq olmalıdır, eyni zamanda veb-sayt sahibləri və ictimaiyyət onların şikayət etmək üçün effektiv imkanlarının olmasını təmin etmək məqsədilə lazımi qaydada məlumatlandırılmalıdır. Bloklanmış saytların reyestri ictimaiyyətə açıq olmalıdır.

2022-ci ildə qüvvəyə minən yeni Media haqqında qanununun qəbulu ATƏT-in Media Azadlığı üzrə Nümayəndəsi (MAN) və Avropa Şurası da daxil olmaqla yerli və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən

⁷⁴ [2016-cı il Venesiya Komissiyasının Konstitusiyaya Dəyişikliklər Layihəsinə dair Rəyi](#) “irqi, milli, dini nifaq və hər hansı digər meyarlara əsaslanan ədavət və düşmənçiliyi təhrik edən təbliğatın” senzura üçün çox imkan açması səbəbindən nifrət nitqinin həddən artıq geniş tərifini tənqid edir. Bundan başqa, rəyde qeyd edilir ki, fərdi məlumatların mühafizəsi normaları ictimai maraq kəsb edən məlumatların əldə edilməsinin qarşısını almaq üçün istifadə edilməməli, “ictimai şəxslərin “şəxsi həyatı” ilə bağılı məlumatların Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsinə əsasən AİHM-nin presedent hüququ tərəfindən müəyyən edilmiş hədlər daxilində toplanmasına və açıqlanmasına mane olmamalıdır”.

⁷⁵ [MSHBP-yə 34 saylı Ümumi Şərhin](#) 47-ci bəndi Dövlətləri “diffamasiyanın cinayət məəcəlləsindən çıxarılmasını nəzərdən keçirməyə” çağırır, 38-ci bənddə isə qeyd olunur ki, “bütün ictimai xadimləri, o cümlədən dövlət və hökumət başçıları kimi ən yüksək siyasi hakimiyyəti həyata keçirən şəxslər leqitim əsaslarda tənqidə və siyasi müxalifətə məruz qala bilərlər. [...] Qanunlar yalnız mübahisələndirilə bilən şəxsin şəxsiyyətinə görə daha ağır cəzalar nəzərdə tutmamalıdır”.

⁷⁶ Bəzi tanınmış müxalif onlayn mediasına, o cümlədən [azadliq.org](#) və [24saat.org](#)-a təşviqat dövründə daxil olmaq mümkün olmayıb. Qanuni tələbə baxmayaraq, bloklanmış saytların siyahısı ictimaiyyətə açıq deyil. Məhkəmənin 2017-ci ildə bloklanmış dörd internet saytının xeyrinə müəyyən etdiyi [AzadlıqRadiosu INC. və başqaları Azərbaycana qarşı](#) 2024-cü il AİHM qərarına baxın. [MSHBP-yə 34 saylı Ümumi Şərhin](#) 43-cü bəndində deyilir ki, “Məhkəmə ilə bağılı hər hansı məhdudiyətlər internet saytlarının, bloqların və ya hər hansı digər internet-əsaslı, elektron və ya digər bu kimi məlumat yayma sisteminin fəaliyyətinə” yalnız MSHBP-nin 19-cu maddəsinə pozmadığı halda icazə verilir, nəticədə veb-saytların fəaliyyətinə ümumi qadağalar MSHBP-nin 19-cu maddəsinə uyğun gəlmir. [BMT-nin İfadə Azadlığı üzrə Xüsusi Nümayəndəsinin 2011-ci il hesabatının](#) 70-ci bəndi dövlətləri “bağılı olan internet saytlarının siyahılarını və hər bir internet saytının bloklanmasının zəruriliyi və əsaslandırılması ilə bağılı tam təfərrüatları təqdim etməyə” çağırır.

kəskin tənqidlə qarşılıb.⁷⁷ Qanun KİV və jurnalistlərin qeydiyyatı üçün geniş spektrli həddindən artıq tələblər təqdim edir; ⁷⁸ qeydiyyatı *faktiki olaraq* məcburi edir. ⁷⁹ Sözügedən qeydiyyat tələbləri beynəlxalq standartlara ziddir və KİV-lərin sayının xeyli azalması ilə nəticələnib. ⁸⁰ Şəffaflıq mühitinə mənfi təsir göstərən amil media orqanının mülkiyyətçisinə dair açıqlama tələbinin olmamasıdır. ⁸¹ Bundan əlavə, yalnız qeydiyyatdan keçmiş media qurumları və jurnalistlər dövlət subsidiyaları üçün müraciət edə bilirlər və onlara seçki prosesini işıqlandırmaq da daxil olmaqla, informasiya əldə etmək hüququ verilir.

“Media haqqında” qanunu ifadə azadlığına dair beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq məqsədilə ona müvafiq dəyişikliklər edilməlidir. Xüsusilə, KİV-lərin, o cümlədən xarici vətəndaşlar və hüquqi şəxslər tərəfindən yaradılması, qeydiyyatı və maliyyələşdirilməsinə qoyulan izafi məhdudiyyətlər, habelə jurnalistlərin dövlət tərəfindən idarə olunan qeydiyyatı və lisenziyalaşdırılması sistemi ləğv edilməlidir. Kütləvi informasiya vasitələrinin mülkiyyət və maliyyə mənbələri haqqında məlumatlar açıq olmalıdır.

2023-cü ilin noyabr ayından etibarən müəyyən mənada yüksək vəzifəli dövlət məmurlarının korrupsiyasına dair araşdırma hesabatının dərcindən sonra jurnalistlərə qarşı təqiblər güclənib, 20-yə yaxın jurnalist hələ də həbsdə qalmaqdadır və onların bir qismi ağır cinayətlərdə ittiham olunaraq, məhkumluğu başa çatanaqədək jurnalist kimi qeydiyyatları ləğv olunub. ⁸² Həddindən artıq məhdudlaşdırıcı hüquqi çərçivə ilə bərabər bu cür həbslər media mühitinin əhəmiyyətli dərəcədə sıxılmasına xidmət edir, geniş yayılmış özünüsensuraya gətirib çıxarır və müstəqil jurnalistika və tənqidi müzakirə üçün imkanları ciddi şəkildə kiçildir.

⁷⁷ ATƏT-in Media Azadlığı üzrə Nümayəndəsinin sifarişi ilə [Media haqqında Qanuna dair 2022 Hüquq Təhlili](#) və 2022-ci il [Venisiya Komissiyasının Media haqqında Qanuna dair Avropa Şurasının İnsan Hüquqları və Qanunun Aliliyi Baş Direktorluğu ilə Birgə Rəyini](#) baxın.

⁷⁸ Qeydiyyatdan keçmək üçün onlayn mediadan, o cümlədən, ayda ən azı 20 gün ərzində gündə ən azı 20 orijinal xəbər hazırlaması tələb olunur; Jurnalistlər, o cümlədən, ali təhsilli, media ilə bağlı üç il iş və ya elmi təcrübəyə malik olmalı, müəyyən cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməməli, qeydiyyatdan keçmiş media orqanında işləməli və ya fərdi sahibkar kimi qeydiyyatdan keçməli və peşə etikası kodeksinin tələblərinə əməl etməlidirlər. Qeydiyyatdan keçmiş media həmçinin öz jurnalistlərini qeydiyyatdan keçirə və informasiya axtarmaq, yaymaq və paylaşmaq üçün dövlət qurumlarında akkreditasiya əldə edə və məkanlara daxil ola bilər. Qeydiyyatdan keçməmiş jurnalistlər hər bir tədbir üçün ayrıca akkreditasiya üçün müraciət etməlidirlər.

⁷⁹ Məsələn, 2023-cü ilin noyabrında qeydiyyat olmadığından “*Dünya*” İnformasiya Agentliyi (dia.az) media orqanı bloqa çevrildi. Lakin Medianın İnkişafı Agentliyinin Bakı Apellyasiya Məhkəməsinə müraciəti əsasında ona çıxış bağlanmışdır.

⁸⁰ [MSHBP-nin 19-cu maddəsinə 34 sayılı Ümumi Şərhin](#) 44-cü bəndində deyilir ki, “jurnalistlərin ümumi dövlət qeydiyyatı və ya lisenziyalaşdırılması sistemləri MSHBP-nin 19-cu maddəsinin 3-cü bəndinə uyğun gəlmir”. Keçmişdə [5000-dən çox KİV](#) qeydiyyatdan keçib, qanun qüvvəyə mindikdən sonra isə yalnız 300 media orqanı qeydiyyatda qalıb. Bəzi DTİHB SMM həmsöhbətləri qeyd ediblər ki, bir sıra qeydiyyatdan keçməmiş KİV-lər məhdud bazar və medianın maliyyələşdirilməsinə qoyulan məhdudiyyətlər səbəbindən redaksiya şəklində fəaliyyət göstərmək imkanı olmayan yerli jurnalistlər tərəfindən yaradılıb. Digərləri qeyd ediblər ki, jurnalistlər tez-tez, o cümlədən qeydiyyatdan keçmiş medianın əməkdaşları, qanunsuz maliyyə qazancı əldə etmək üçün öz imkanlarından sui-istifadə edirlər.

⁸¹ [Media Azadlığı və Demokratiya üzrə Birgə Bəyannamənin](#) g. bəndində qeyd olunur ki, “KİV-ə sahibliyinə dair şəffaflıq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətin medianın kimə məxsus olduğunu və prioritetlərə, məqalələrə və məzmununa təsir etdiyini bilmək hüququ var. Media üzərində mülkiyyətə dair şəffaflıq media məzmununun çoxluğu və müxtəlifliyi üçün əsas yaradır”.

⁸² Ülvi Həsənlı, Sevinc Vaqifqızı Abbasova, Məhəmməd Kekalov, Nərgiz Absalamova, Hafiz Babalı, Elnarə Qasımova; Fəridə Mehrəlizadə (Abzas Media); Əziz Orucov, Şamo Emin (YouTube kanalı, Kanal 13); İbrahim Hübətov (Azerinfo.az); Ərşad İbrahimov (dunyaninsesi.az); Teymur Kərimov (Kanal 11); Arzu Sayadoğlu (İctimai Qulluq Hərəkatı); Müsfiq Cabbar, Əli Zeynal, Ramil Babayev, İlkin Əmrahov, Akif Qurbanov, Elmir Abbasov, Fərid İsmayılov, Ələsgər Məmmədli (Toplum TV); İmran Əliyev (Meclis.info); Əfqan Sadıqov (Azal TV); Vüqar Qurdqanlı (Az24saat.org).

B. TƏŞVIQAT KAMPANIYASININ MƏTBUATDA İŞIQLANDIRILMASI ƏTRAFI MƏLUMAT KEÇİD

Media üçün təşviqat qaydaları müfəssəl xarakterlidir, lakin onlar kampaniya iştirakçılarının mediaya ədalətli çıxışını və beynəlxalq standartların tələb etdiyi kimi seçicilərin məlumatlı seçim etmək üçün kifayət qədər məlumatla təmin olunmasını təmin etmir.⁸³ Məsələn, ictimai yayımçı İTV-dən qanunla tələb olunur ki, yalnız 60-dan çox namizədi qeydə alınmış partiyalara və partiyaların koalisiyalarına həftədə ən azı üç saat pulsuz prайmtaym zamanı vaxt təqdim etsin. Bu seçkilərdə yalnız hakim YAP bu tələbi yerinə yetirsə də, pulsuz efir vaxtından istifadə etməmək qərarına gəlib.⁸⁴ Öz namizədliyini irəli sürən şəxslər və 60-dan az namizədi olan partiyalar tərəfindən irəli sürülən namizədlər ictimai yayımçının yerli bölmələrində pulsuz efir vaxtı əldə etmək hüququna malik olsalar da, praktiki olaraq bunlar mövcud deyil. Qanunun tələbinə görə, İTV ödənişli reklam üçün də efir vaxtı ayırır. Əvvəlki parlament seçkiləri ilə müqayisədə qiymətlərin aşağı salınması müsbət haldır.⁸⁵ Lakin heç bir namizəd ödənişli efir vaxtı üçün müraciət etməyib.

Seçicilərin kampaniya iştirakçıları haqqında kifayət qədər məlumat əldə etmələri üçün beynəlxalq standartlara uyğun olaraq ictimai yayımda efir vaxtı ədalətli əsaslarda və ayrı-seçkiliyə yol verilmədən təmin olunmalı, partiyalara və namizədlərə ayrılan vaxt onların öz ismarışlarını çatdırmaları üçün kifayət etməlidir.

Qanunvericiliyə əsasən, KİV-də təbliğat-təşviqat kampaniyasına müsahibələr, mətbuat konfransları, açıq müzakirələr, debatlar, dəyirmi masalar, siyasi reklamlar, habelə televiziya və radio proqramları daxildir. Təşviqat kampaniyasının bu dərəcədə geniş tərfi çox dar şəkildə müəyyən edilmiş redaksiya mövqeyi ilə birlikdə medianın müsabiqə iştirakçılarının müxtəlif və hərtərəfli işıqlandırılması imkanlarını məhdudlaşdırdı və beləliklə, ictimaiyyətin geniş baxış dairəsinə çıxışını daraltdı.⁸⁶ Özəl KİV-lər kampaniyanın yalnız ödənişli işıqlandırılmasını təmin edə bilər və 72 özəl milli və yerli yayımçının heç biri ödənişli efir vaxtı təklif etmir.

Seçicilərin məlumatlı seçim etmək qabiliyyətinə töhfə vermək üçün dövlət medianın siyasi partiyalar, namizədlər, təşviqat məsələləri və səsvermə prosesləri barədə ictimaiyyəti məlumatlandırmasını təmin etməlidir. Xüsusilə, mediada kampaniyanın tərfinə yenidən baxılmalıdır ki, KİV-ə təşviqat kampaniyasını, o cümlədən xəbərlərin işıqlandırılması, müsahibələr və ya panel müzakirələri formalarında pulsuz redaksiya formatında təmin etsin.

⁸³ 2009-cu il Media və Seçkilər üzrə [Birgə Bəyanatda](#) qeyd olunur: “İctimai maraqlara uyğun xidmət göstərən yayımçılar da daxil olmaqla, bütün ictimai media seçki dövrü ərzində aşağıdakı öhdəlikləri daşmalıdır: Seçicilərin seçki məsələləri, o cümlədən demokratiyada seçkilərin rolu, öz səsvermə hüququnun necə həyata keçiriləcəyi, əsas seçki mövzuları, müxtəlif partiyaların seçki siyasəti və seçkilərlə bağlı mövqeyi haqqında məlumatlandırılmasını təmin etmək. Bu, bir qayda olaraq, partiya rəhbərlərinə və namizədlərə verilən sualları, habelə namizədlər arasında debatları əhatə edən hesabatı ehtiva etməlidir. [...] Bütün partiyalara və namizədlərə öz ismarışlarını birbaşa ictimaiyyətlə pulsuz və ya subsidiyalaşdırılmış tariflərlə çatdırmaq üçün mediaya bərabər çıxış imkanı vermək. Bərabər çıxış dəstəyin ümumi səviyyələrini ölçmək üçün obyektiv meyarlara uyğun olaraq ayrılmış ədalətli və ayrı-seçkiliyə yol verməyən çıxış imkanı deməkdir və bura çıxışın vaxtı və hər hansı ödənişlər kimi amillər daxildir”.

⁸⁴ YAP [bəyan edib](#) ki, “demokratik prinsiplərə riayət etmək, müstəqil və digər partiyaların namizədləri ilə ədalətli rəqabəti təmin etmək üçün seçkiqabağı təşviqat dövründə bu imtiyazdan istifadə etməməyi” seçib. Eynilə, ötən iki seçkidə yalnız YAP pulsuz efir vaxtından istifadə hüququ qazanıb və eyni səbəblərdən istifadə etməkdən imtina edib.

⁸⁵ Saat 9:54-16:54 arası efir vaxtı saniyəsi 20 manat, 21:55-22:55 arası isə 30 manatdır.

⁸⁶ MDB-nin üzvü olan dövlətlərdə demokratik seçkilərin standartları, seçki hüquq və azadlıqları haqqında [2002-ci il Konvensiyasının](#) 13.2-ci maddəsində deyilir: “Üzv dövlətlər öz konstitusiyası, qanunları və dövlətin beynəlxalq öhdəlikləri çərçivəsində fəaliyyət göstərən kütləvi informasiya və telekommunikasiya vasitələri əhalini seçkilər, namizədlərin irəli sürülməsi (namizədlərin siyahısı), onların seçki proqramları (platformalar), seçki kampaniyasının və səsvermənin gedişi, seçici fəallığı və səsvermənin nəticələri barədə məlumatlandırmağa çağırılır”.

Qanunvericiliyin tələbinə əsasən MSK, 4 MSK üzvü və 15 KİV nümayəndəsindən ibarət Media Qrupu yaratdı. Bu qrupa kampaniyanın işıqlandırılmasına nəzarət etmək və kampaniya zamanı media ilə bağlı problemləri həll etmək həvalə olunmuşdu. Qrup həmçinin qanun pozuntuları ilə bağlı hüquq-mühafizə orqanlarına, məhkəmələrə və MSK-ya müraciət etmək səlahiyyətinə malik idi. Media Qrupu DTİHB SMM-nin iştirak etdiyi *xüsusi əsasda* bir sessiya keçirdi; qrupa heç bir şikayət daxil olmamış və heç bir qanun pozuntusu aşkar edilməmişdir. Qanuni tələb olmadığı üçün Qrup öz işi ilə bağlı heç bir məlumat dərc etməyib.

İctimai İTV-də pulsuz və ödənişli efir vaxtı üçün ayrılmış əsas vaxtdan MSK-nın fəaliyyətinin işıqlandırılması və seçki prosesi haqqında ümumi məlumat üçün istifadə olunub. Eynilə, monitoring edilən kanallarda seçki ilə bağlı bütün xəbərlər MSK-nın fəaliyyətinə həsr olunmuşdu.⁸⁷ MSK-nı neytral şəkildə işıqlandıran *Xəzər TV* istisna olmaqla, monitoring edilən telekanallardakı praymtaym xəbərlərdə MSK-nın işıqlandırılmasının 13-37 faizi müsbət tonda olub.

Monitoringi aparılan altı telekanalda Hökumətin xarici siyasəti bütün xəbərlərin 21-59 faizini əhatə etməklə, axşam xəbərlərində üstünlük təşkil edirdi. Monitoring edilən kanallardakı digər xəbərlərdə Prezidentə praym-taym yayımının 29 - 67 faizi həsr olunmuşdur ki, bu müddətin də 28-70 faizi müsbət və ya çox müsbət tonda idi.⁸⁸ Təşviqat kampaniyası üçün rəsmi şəkildə ayrılmış vaxtla yanaşı, müntəzəm olaraq monitoringi aparılan bütün kanallarda Prezidentin nailiyyətlərini əks etdirən reklam çarxları, o cümlədən xəbərlərdən dərhal əvvəl fevralda keçirilən prezident seçkiləri ilə bağlı Prezidentin seçkiabağı təşviqat videoçarxları yayımlanıb. Əsasən Müdafiə Nazirliyi tərəfindən təmin olunan və Nazirliyin fəaliyyətini əks etdirən məlumatlar da daxil olmaqla, xəbərlər proqramlarında Hökumətin fəaliyyətinə 12 - 44 faiz vaxt ayrılmışdır. Onlayn mediada daha çox namizədlərin seçicilərlə görüşləri işıqlandırılıb. Yalnız APA öz materiallarını açıq şəkildə sponsorluq kimi işarələyib.

Bütövlükdə, bütün kampaniya zamanı namizədlərin mediada çox az işıqlandırılması seçicilərə kampaniya iştirakçıları və onların proqramları haqqında məlumat almağa imkan vermədi və onların məlumatlı seçim etmək imkanlarını məhdudlaşdırdı.

XI. SEÇKİ MÜBAHİSƏLƏRİNİN HƏLLİ

Şikayətlər və müraciətlər bütün maraqlı tərəflər tərəfindən seçki komissiyalarına və məhkəmələrə verilə bilər və beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq şikayətlərin verilməsi və baxılması üçün qısa müddətlər tətbiq edilir.⁸⁹ Qanuna uyğun olaraq, MSK və DSK-lar şikayətlərə baxmaq üçün komissiya üzvlərindən və onların hüquqi biliklərə malik əməkdaşlarından ibarət ekspert qrupları yaratmışlar.⁹⁰

Seçki günündən əvvəl MSK-ya namizədlərin qeydə alınması ilə bağlı DSK-ların qərarlarından 28 şikayət daxil olub. Onlardan 21-i qeydiyyatdan imtina edilmiş namizədlər tərəfindən verilmiş, 19-u

⁸⁷ Rəsmi təşviqat dövründə DTİHB SMM aşağıdakı televiziyaqların *İTV* (ictimai), *AzTV* (dövlət), *ARB*, *ATV*, *Real TV* və *Xəzər TV*-nin praym-taymının sistemli media monitoringini aparmışdır. DTİHB SMM həmçinin MSK-ya namizədlər üçün ödənişli yer ayırmaq niyyətində olduqlarını bildirən onlayn mediada kampaniyanın işıqlandırılmasının monitoringini aparıb.

⁸⁸ Avqustun 26-da *ATV*, *Real TV*, *Xəzər TV* və *AzTV* həm də Prezidentin həyat yoldaşı olan Birinci itse-prezidentin doğum gününü qeyd etməyə pozitiv tonda 21-45 primetime dəqiqə ayırıb.

⁸⁹ Qərardan və ya pozuntudan sonra üç gün ərzində müraciət və şikayətlər verilə bilər. Seçki komissiyaları və məhkəmələr şikayət və müraciətlər üzrə üç gün müddətində, səsvermə gününə 30 gün qalmış verildikdə isə iki gün müddətində qərar qəbul etməlidirlər. Seçki günü və ya ondan sonrakı gün verilən şikayətlərə dərhal baxılmalıdır.

⁹⁰ Ekspert qrupları müvafiq olaraq MSK-da doqquz, DSK-larda isə üç üzvdən ibarət idi.

əsassız olması səbəbindən rədd edilmiş, 2-si isə şikayətçilərin qeydiyyatı ilə nəticələnmişdir; namizədin qeydə alınmasından onun qeydiyyatdan çıxarılması ilə nəticələnən əlavə şikayət verilib.⁹¹ MSK-ya təşviqat qaydalarının pozuntuları ilə bağlı 4 şikayət daxil olub və MSK onlardan üçünə aidiyyatı üzrə DSK-lara göndərilib, biri isə araşdırma səlahiyyətlərinin olmaması səbəbindən rədd edilib.⁹²

Müsbət hal odur ki, şikayətçilər MSK-nın iclaslarında şifahi arqumentlər təqdim etməyə dəvət olunublar. Bununla belə, DTİHB SMM-in müşahidə etdiyi icaslarda MSK şikayətçilərin şifahi dəlillərini nəzərə almayıb və bir hal istisna olmaqla, hamısına dair yekdilliklə əvvəlcədən hazırlanmış qərar layihəsini qəbul etməyib. Şikayətçilərin əksəriyyətinin əlavə sübutlar təqdim etmək və ya MSK-nın qərarlarını əsaslandırıdığı yoxlama protokollarını nəzərdən keçirmək imkanı olmayıb.⁹³ Natamam doldurulmuş əmlak bəyannaməsinə, o cümlədən bəyan edilməmiş daşınmaz əmlaka və ya mülkiyyətdə olan nəqliyyat vasitələrinə görə namizədin qeydə alınmasından imtina halları üzrə MSK, şikayətçilərin dövlət uçotunda faktların düzgün əks etdirməməsi ilə bağlı iddiaları araşdırmadan, yalnız dövlət uçotundakı məlumatlar əsasında qərar qəbul edib. Ümumilikdə, MSK qərarlarında təfərrüatlı əsaslandırma yox idi, əksər qərarlar sadəcə ekspert qrupunun nəticələrinə istinad edir və əlavə hüquqi müdafiə vasitələrinin mövcudluğunu göstərmirdi.⁹⁴ MSK-nın bu cür yanaşması şikayətçiləri qanunla və qabaqcıl təcrübə ilə müəyyən edilmiş prosessual təminatlardan məhrum edib.⁹⁵

Bundan əlavə, MSK-nın namizədlərin qeydə alınmasını rədd edən qərarlarından məhkəmələrə 11 şikayət verilib.⁹⁶ Şikayətləri rədd edilmiş namizədlərdən altısı Ali Məhkəməyə apellyasiya şikayəti verib ki, bunların da beşinin müraciəti rədd edilib, biri isə şikayətçinin vəkillə təmsil olunmadığına görə qəbul edilməyib. Müşahidə olunan iki məhkəmə iclasında məhkəmələr təqdim edilmiş əsaslı sübutları tədqiq etməyiblər. Apellyasiya məhkəmələri və Ali Məhkəmə qalan bütün şikayətləri MSK qərarlarını istinad edərək əsassız kimi rədd edib. Sözügedən təcrübə əvvəllər AİHM tərəfindən pozuntu kimi qiymətləndirilmişdi.⁹⁷ Seçki komissiyaları və məhkəmələr tərəfindən qərarların qəbulu müddətlərinə ümumilikdə riayət olunsa da, 14 apellyasiya şikayətlərinə baxış təşviqat kampaniyası başlayandan sonra hələ də davam edirdi və bu, effektiv və vaxtında hüquqi müdafiə vasitəsi prinsipini pozmuş olurdu.

Seçki mübahisələrinin həllində qanunla tələb olunan prosesin təmin edilməsi üçün əlavə tədbirlər görülməlidir. Şikayətçilər sübutlar nəzərdən keçirilərkən iştirak etməli, ekspertlərin gəldiyi nəticələrə çıxış əldə etməli və öz sübutlarını təqdim edə bilməlidirlər. Məhkəmələr bütün, o cümlədən MSK və ekspertlər tərəfindən təqdim olunan arqumentləri, prosessual nöqsanları və yeni sübutlarla bağlı

⁹¹ Daha altı şikayət xırda texniki məsələlərlə bağlı olub; Onlardan ikisi təmin edilib, dördü isə rəsmi əsaslarla (şikayət imzalanmayıb və ya təsdiqedicə sənədlərin olmaması) rədd edilib.

⁹² İddia edilən təşviqat pozuntularına qanunla tələb olunan məlumat olmadan vəərəqlərin paylanması daxildir.

⁹³ MSK saxta imzaların olduğunu iddia etdikdə, imza vəərəqləri rədd edilmiş namizədlərə yalnız hesab olunan imzalar və bunun necə müəyyən edildiyi barədə məlumat verilməyib.

⁹⁴ [1990-cı il ATƏT-in Kopenhagen Sənədinin](#) 5.11-ci bəndində qeyd olunur ki, “şəxs əleyhinə olan inzibati qərarlar tam əsaslandırılmalı və bir qayda olaraq mövcud hüquqi müdafiə vasitələrini göstərməlidir”.

⁹⁵ Seçki Məcəlləsinin 112-1.9-cu maddəsinə əsasən ərizəçinin yeni sübutlar təqdim etmək hüququ vardır. 112-1.7-ci maddə şikayətçiyə şikayətinin araşdırılması ilə bağlı iclasda iştirak etmək hüququ verir. İnzibati Prosessual Qanunun 24-cü maddəsində inzibati orqan “inzibati icraat zamanı işin düzgün həlli üçün vacib olan bütün faktiki halları hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırmaq” vəzifəsini qoyur. 2022-ci il [Qabaqcıl Təcrübə Məcəlləsinin](#) 100-cü bəndində deyilir ki, “apellyasiya proseduru məhkəmə xarakterli olmalıdır, o mənada ki, şikayətçilərin hər iki tərəfin dinlənilməsi araşdırma prosesində iştirak hüququ qorunmalıdır”.

⁹⁶ Şikayətçi daha əvvəl MSK-ya müraciət etmədiyi üçün bir müraciət qəbul edilməz kimi rədd edilib.

⁹⁷ [Qəhrəmanlı və başqaları Azərbaycana qarşı \(2015\)](#) iş üzrə qərarında AİHM Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin MSK-nın prosedurunda olan nöqsanlarla bağlı qaldırılan şikayətdə arqumentləri müstəqil araşdırmadan və ya ərizəçilərə müraciət etmədən, sadəcə olaraq, MSK-nın nəticələrini təkrarlayıb və təsdiqləyib və öz əsaslandırmasında yazması halını nəzərə almasında pozuntu aşkar edib.

vəsaitləri nəzərdən keçirməlidir. MSK və məhkəmə qərarları tam əsaslandırılmalı və şikayət üçün mövcud hüquqi müdafiə vasitələrini göstərməlidir.

DTİHB SMM-in bir neçə həmsöhbəti qeyd ediblər ki, məhkəmə xərclərinin mövcud dərəcələri növbəti instansiyalara müraciət etmək imkanına maneə yaradır.⁹⁸ MSK qərarlarını nəzərdə tutulmuş müddət ərzində öz internet sahifəsində dərc edib; lakin qanunda tələb olmadığına görə şikayətlərin məzmununu ictimaiyyətə təqdim etməyib. MSK şikayətlərin reyestrini aparsa da, onu ictimaiyyətə açıqlamır və bununla şəffaflığa xələl gətirir. Məhkəmə iclasları haqqında məlumat ictimaiyyət üçün açıq deyildi və anonimləşdirilmiş məhkəmə qərarları onlayn “Elektron məhkəmə” vahid məhkəmə məlumat bazasında dərc edilməli olsa da, texniki məhdudiyyətlər səbəbindən onlara asanlıqla daxil olmaq mümkün olmamışdır.⁹⁹

Seçki mübahisələrinin həllində şəffaflığı artırmaq üçün seçkiləri idarə edən orqanlar daxil olan şikayətlərin reyestrini öz internet sahifəsində dərc etməyi nəzərdən keçirə bilər. Məhkəmə qərarları vaxtında dərc edilməli və asanlıqla əlçatan olmalıdır.

Seçki mübahisələrinin həlli mexanizmləri yaxşı təcrübələrə uyğun olsa da, seçki komissiyalarının şikayətlərə baxılmasında müstəqil və qərəzsiz olması ATƏT öhdəliklərinə və beynəlxalq standartlara zidd olaraq effektiv hüquqi müdafiə vasitələri hüququnu zəiflədir.¹⁰⁰ Bundan əlavə, BSMM-in bir neçə həmsöhbəti əvvəlki parlament seçkiləri ilə müqayisədə məhkəmə müraciətlərinin sayının azalmasını məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinə və onun hakimiyyətə qarşı mübahisələrin həllində effektivliyinə inamın daha da azalması ilə əlaqələndirdi.¹⁰¹

XII. SEÇKİ MÜŞAHİDƏSİ

Müşahidəçilər partiyalar, namizədlər, qeyri-hökumət, beynəlxalq və xarici qurumlar tərəfindən irəli sürülə bilər. Onlar ölkə üzrə müşahidə aparmaq üçün MSK və ya müvafiq seçki dairəsinin ərazisində müşahidə aparmaq üçün isə DSK-lar tərəfindən akkreditasiyadan keçməlidirlər. Məhdudlaşdırıcı hüquqi müddəalar ümumilikdə vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının xaricdən maliyyələşdirilməsinə limitlər təyin edir və uzun gecikmələr və ya onların təşkilat kimi qeydiyyatı prosesində sənədlərdəki kiçik nöqsanları düzəltmək imkanının olmaması kimi inzibati maneələri nəzərdə tutur ki, bu da öz növbəsində seçki müşahidəsi də daxil olmaqla vətəndaş cəmiyyətinin fəalliyətinə xələl gətirir.¹⁰² Bir neçə təcrübəli vətəndaş seçki müşahidə qrupları qeydiyyatdan keçməmiş və maliyyə imkanlarından

⁹⁸ Ali Məhkəməyə şikayət yalnız Vəkillər Kollegiyasında qeydiyyatdan keçmiş qanuni nümayəndə vasitəsilə verilə bilər. Vəkil tutmaq üçün kifayət qədər vəsaitinin olmadığını sübut edən şəxsə belə hallarda dövlət hesabına vəkil təyin edilə bilər.

⁹⁹ Məlumat bazası veb-interfeysi uzun və qeyri-funksional axtarış funksiyasına malikdir və qərarları yalnız işin tərəflərinə irəli keçid və ya QR kodu vasitəsilə əlçatan olur.

¹⁰⁰ [1990-cı il ATƏT-in Kopenhagen sənədinin](#) 5.10-cu bəndində qeyd olunur ki, “fundamental hüquqlara hörmət və qanunun aliliyini təmin etmək üçün hər kəsin inzibati qərarları səmərəli şəkildə mübahisələndirmək üçün təsirli vasitəyə çıxışı olmalıdır.”

¹⁰¹ Konstitusiyaya dəyişikliklər layihəsi ilə bağlı 2016-cı il Venesiya Komissiyasının [rəyinin](#) 66-cı bəndində qeyd olunur ki, 98-1-ci Maddə “məhkəmə sisteminin müstəqilliyinə ciddi təhlükə yaradır; Prezident tərəfindən hakimlərin namizədliyinin irəli sürülməsi prosesində “müstəqil məhkəmə şurasının” iştirakına konstitusiya səviyyəsində təminat verilmir” və “iki yüksək məhkəmə instansiyasının bütün hakimlərinin təyin edilməsinin icra hakimiyyətinin əlində olması [...] Əslində, bu, prezident qarşısında məhkəmə sisteminin daha da asılılığını artıracaqdır”. Ali Məhkəmənin sədri sabiq Kənd Təsərrüfatı naziri, sədr müavini isə vaxtilə Hökumətin AİHM-ə təhkim olunmuş nümayəndəsi olub.

¹⁰² [Seçki monitorinqi mərkəzi və digərlərinin Azərbaycana qarşı 2021 AİHM Qərarında](#) məhkəmə qeyd edir ki, “nə Ədliyyə Nazirliyi, nə də yerli məhkəmələr nə üçün iddia edilən pozuntuların aradan qaldırılmasının qeyri-mümkün olduğunu hesab etdiklərini və [Seçkilərin Monitorinqi Mərkəzinin] SMM-nin ləğvinə haqq qazandırdıqlarını izah etməyiblər”. Məhkəmə SMM-nin qeydiyyatının gecikməsi və onun ləğvi ilə bağlı AİHK-in 11-ci maddəsinin pozulduğunu qeyd etmişdir. Bu günə qədər bu qərar hələ də icra olunmayıb.

məhrum qalmış, onların tanınmış üzvlərin bir qismi istintaq altında və həbsdədir və bu səbəbdən onlar heç bir seçki müşahidəsi apara bilməmişdir.¹⁰³

Qanun və müvafiq normativ-hüquqi aktlar eyni zamanda seçki komissiyasının fəaliyyətini müşahidə edə biləcək hər bir subyekt üzrə nümayəndələrin sayını məhdudlaşdırmır. Bununla belə, yalnız MSK tərəfindən xüsusi icazə verilmiş müşahidəçilər seçki günündən əvvəl və sonra seçki komissiyalarının iclaslarını müşahidə etmək hüququna malikdir, digər müşahidəçilər isə seçki məntəqələrində yalnız seçki günü prosedurlarını müşahidə edə bilirlər. Bundan əlavə, qanun seçki komissiyalarına seçki keçirilən məkanda insan sayının həddən artıq çox olduğu halda kimin iştirak edə biləcəyini müəyyənləşdirmək, habelə çeşidli səbəblərdən və seçki komissiyalarının mülahizəsinə əsasən müşahidəçilərin qeyri-münasib hərəkət və ya davranışlarına görə onları müşahidə hüququndan məhrum etmək üçün geniş ixtiyari səlahiyyətlər verir.

Ümumilikdə 112,749 vətəndaş və 598 beynəlxalq müşahidəçi akkreditasiyadan keçib. YAP-ın irəli sürdüyü 126 müşahidəçi ölkə üzrə müşahidə aparmaq üçün xüsusi icazə alıb. Müşahidəçilərin böyük əksəriyyəti YAP, YAP-ın irəli sürdüyü namizədlər və ona bağlı partiyalar tərəfindən irəli sürülüb ki, bu da müstəqil və qərəzsiz müşahidəçilərin prosesə çıxışı ilə bağlı narahatlığın artırılmasına səbəb olub.¹⁰⁴

Seçki prosesinin şəffaflığını artırmaq üçün vətəndaş müşahidəçi qruplarının qeydiyyatının asanlaşdırılması və onların seçki komissiyalarının işi, namizədlərin qeydiyyatı, təşviqat və seçki mübahisələrinin həlli də daxil olmaqla, seçki prosesinin bütün aspektləri və mərhələlərinə maneəsiz çıxışını təmin etmək üçün tədbirlər görülməlidir.

XIII. SEÇKİ GÜNÜ

BSMM-nin müşahidə etdiyi məntəqələrdə seçki günü nizam-intizamlı keçib. Seçki günü ərzində MSK hər bir dairə və ölkə üzrə seçici fəallığı ilə bağlı yenilikləri paylaşmışdır. DTİHB-nin əvvəlki tövsiyəsinə uyğun olaraq, BSMM-in müşahidə etdiyi seçki məntəqələrində MnSK üzvlərinin 48 faizi, o cümlədən sədrlərin 40 faizi olmaqla qadınlar yaxşı təmsil olunub. Seçici fəallığının 37,7 faiz olduğu açıqlanıb.

BSMM 102 seçki məntəqəsində açılışı müşahidə edib və beş hal istisna olmaqla, proses ümumilikdə müsbət qiymətləndirilib, lakin müşahidəçilər müşahidə olunan seçki məntəqələrinin təxminən yarısında mühüm təminatların nəzərə alınmadığını qeyd ediblər. Müşahidə olunan seçki məntəqələri cüzi gecikmələrlə açılan 9 məntəqə istisna olmaqla, vaxtında açılıb. Açılış zamanı heç də hər bir yerdə əsas prosedur təminatlarına əməl olunmayıb; müşahidəsi aparılmış 28 seçki məntəqəsində alınmış seçki bülletenləri sayılmayıb, 43 halda isə onların sayı elan edilməyib və ya məntəqə seçki komissiyasının protokollarında qeyd olunmayıb; 28 məntəqədə MnSK seçki bülletenlərinin üzərinə MnSK-nın möhürünün qabaqcadan vurulub-vurulmamasını yoxlamayıb; və 26 seçki məntəqəsində isə seçki qutuların üzərindəki möhürlərin seriya nömrələri elan edilməyib və məntəqə seçki komissiyalarının protokollarına yazılmayıb. Bu çatışmazlıqlar bülletenlərin və seçki qutularının tamlığını potensial olaraq pozurdu. Bundan əlavə, müşahidə edilən 13 seçki məntəqəsində MnSK

¹⁰³ Həmcinin Seçki Monitorinqi və Demokratiya Tədqiqatları Mərkəzi, Demokratik Təşəbbüslər və Seçki Müşahidə İttifaqı İnstitutu. 29 aprel 2024-cü ildə SMDRM-nin tanınmış üzvü [Anar Məmmədli ölkəyə qanunsuz pul gətirmək ittihamı saxlanmış və istintaqa cəlb olunmuşdur](#). Cinayət törətməsi sübut olunarsa səkkiz ilədək həbs oluna bilər.

¹⁰⁴ YAP rəsmi olaraq DSK-da akkreditə olunmuş 63,266 partiya tərəfindən irəli sürülmüş müşahidəçidən 12,560 və MSK-da akkreditə olunmuş 1,405 partiya tərəfindən irəli sürülmüş müşahidəçidən 818 müşahidəçi ilə rəsmi şəkildə təmsil olunub.

üzləri açılış prosedurları barədə məlumatlı olmadıqlarını nümayiş etdirdilər. Bəzi hallarda BSMM müşahidəçilərinə açılış prosedurlarını izləməyə maneə yaradıldığını, habelə digər səlahiyyətli şəxslərin oxşar məhdudiyətlərlə üzləşdiyini bildirdilər.

Müşahidəsi aparılan 914 seçki məntəqəsində ciddi pozuntulara və mühüm prosedurların tətbiqində uyğunsuzluqlara baxmayaraq, 95 faizində səsvermə prosesi nizamlı və ümumilikdə müsbət qiymətləndirilib. Səsvermədən əvvəl seçicilərin barmaqlarında mürəkkəb izlərinin olub-olmaması heç də hər bir halda yoxlanılmayıb (müşahidə edilən məntəqələrin 10 faizi) və ya səsvermədən sonra ardıcıl olaraq mürəkkəblə işarələnməyib (7 faiz), seçicilərdən seçici siyahılarını imzalamaq da bütün hallarda tələb olunmayıb (3 faiz). Bu prosedurların hər biri təkrar səsverməyə qarşı mühüm təminatlardır.¹⁰⁵ Bundan başqa, BSMM-in müşahidəsinə əsasən bir sıra hallarda qanunvericiliyə zidd olaraq, seçki günü seçicilər, o cümlədən müvafiq seçki məntəqəsinin hüdudlarında yaşayış yerinin olduğunu sübut edə bilməyənlər, əlavə seçici siyahısına daxil edilib.¹⁰⁶

Müşahidəsi aparılan məntəqələrin 98 faizində seçki məntəqələrinin quruluşu səsvermənin məxfiliyini təmin edirdi. Bununla belə, 4 halda seçicilərin səsvermə bülleteni gizli şəkildə qeyd etməməsi və 9 halda məxfiliyi qorumaq üçün bükməməsi səbəbindən səsvermənin məxfiliyi pozulub. Müşahidə olunan seçki məntəqələrinin 3 faizində seçki qutuları düzgün möhürlənməyib, 3 faizində isə digər prosedur problemləri müşahidə olunub.

Seçicilərin şəxsiyyət vəsiqəsi olmadan səsverməyə buraxılması (17 hal), seçici siyahılarında eyni görünən imzalar (56 hal), icazəsiz şəxslərin seçicilərin qeydiyyatını aparması (32 hal), o cümlədən seçki qutusuna topa bülleten atma əlamətləri (26 hal) prosesin bütövlüyü ilə bağlı narahatlıq doğuran ciddi qanun pozuntuları da müşahidə olunub.¹⁰⁷ BSMM müşahidəçiləri həmçinin bir seçicinin neçə MnSK-da səs verməsini və bir qrup seçicinin bir neçə seçki məntəqəsinə avtobusla getməsini birbaşa müşahidə etdiklərini bildiriblər.

Səsvermənin tamlığını qorumaq üçün hakimiyyət orqanları seçki komissiyalarının prosedurlara riayət etməsinə daha effektiv nəzarəti, o cümlədən səsvermə sirtinin pozulmasına, seçki qutularına bülletenlərin topa atılmasına yol verən və ya qarşısını almayanlara və mürəkkəblə işarələnmə və qutuların mühafizəsinin təmin edilməsi kimi prosessual təminatların yerinə yetirilməməsinə görə sanksiyaların tətbiq edilməsini nəzərdən keçirməlidir.

Müşahidəsi aparılan məntəqələrin 63 faizində vətəndaş müşahidəçiləri, 86 faizində isə namizəd və ya partiyanın müşahidəçiləri iştirak edib. Bununla belə, BSMM müşahidəçiləri fikir vermişdirlər ki, sözügedən şəxslər əksər namizəd nümayəndələri və vətəndaş müşahidəçiləri özlərinin kim tərəfindən irəli sürülməsinə dair xəbərsiz idilər. Bu hal sözügedən müşahidəçilərin prosesdə şəffaflığı təmin etməsini sual altına qoyur. Bundan əlavə, BSMM müşahidəçiləri 47 məntəqədə vətəndaş müşahidəçilərinin əslində namizədləri təmsil etməsinin və YAP-ın irəli sürdüyü namizədlərin müşahidəçiləri digər seçki iştirakçılarna nisbətən daha böyük sayda olmasının şahidi olublar. Müşahidəsi aparılan seçki məntəqələrinin 3 faizində icazəsiz şəxslər olub.

¹⁰⁵ Məsələn, MnSK üzvləri qanunun tələb etdiyi kimi sol barmağın əvəzinə sağın baş barmağı işarələyiblər; və ya UB lampasından çox adi işıqdan istifadə edərək mürəkkəbi yoxlayırdılar.

¹⁰⁶ Bu seçkilər üçün seçki günü adekvat inzibati təminat və ya məhkəmə nəzarəti olmadan 11,224 seçici əlavə seçici siyahısına daxil edilib ki, bu da beynəlxalq təcrübəyə uyğun deyil.

¹⁰⁷ Bundan əlavə, QMM-lar bildirdilər ki, 2 sayılı DSK-nın 32 sayılı MnSK-da; 124 sayılı DSK-nın 15 sayılı MnSK-da; və 13 sayılı DSK-nın 36 sayılı MnSK-da – indiyədək səs vermiş seçicilərin ümumi sayı gözlə görünən şəkildə seçki qutusunda olan bülletenlərin və seçici siyahılarındakı imzaların sayına uyğun gəlmir.

BSMM müşahidəçiləri müşahidələrin 95 faizində məhdudiyyətsiz səsvermə prosedurlarını müşahidə edə bilib, lakin müşahidə edilmiş seçki məntəqələrinin 5 faizində MnSK üzvlərinin onlarla tam əməkdaşlıq etmədiklərini və bəzi hallarda seçici siyahılarına baxmağa icazə verilmədiyini bildirdilər.

Əlilliyi olan şəxslərin səsvermə prosesinə çıxışını asanlaşdırmaq üçün görülən tədbirlərə baxmayaraq, müşahidə olunan seçki məntəqələrinin 70 faizində seçki məntəqələrinə müstəqil giriş təmin və 35 faizində əlilliyi olan şəxslərin seçki məntəqələrinə yerləşdirilməsi əlverişli təşkil olunmayıb.

Hakimiyyət orqanları müvafiq təşkilatlarla məsləhətləşərək, əlilliyi olan şəxslərin seçki prosesində iştirakını asanlaşdırmaq, o cümlədən məlumatların əlçatan formatlarda dərc edilməsi, seçki məntəqələrinə müstəqil girişin təmin edilməsi və səsvermə sirtinə riayət olunmasını təmin etmək üçün əlavə sayələr göstərməlidir.

BSMM-in müşahidə etdiyi 92 seçki məntəqəsinin 42-də səsələrin sayılması mənfi qiymətləndirilib. Mənfi qiymətləndirmələrə, əsasən, MnSK-ların səsələrin sayılmasının bütövlüyünü qoruyan mühüm tutuşdurma prosedurlarına, o cümlədən əsas və əlavə seçici siyahıları üzrə imzaların sayının hesablanmasına (41 hal), səyyar səsvermə ilə səs verən seçicilərin hesablanmasına (24 hal) və ya qeydiyyatdan çıxma vəsiqələri ilə səs vermiş seçicilərin sayının müəyyən edilməsi (26 hal), istifadə olunmamış seçki bülletenlərinin ləğvi (21 hal), və protokol layihəsində daxil edilmiş rəqəmlərin elan edilməsinə (45 hal) əməl etməməsi daxildir. 58 halda seçki bülletenlərinə MnSK-nın möhürü vurulmayıb, bülletenlərin etibarlılığı əsaslı (23 halda) və ya ardıcıl (20 halda) müəyyən edilməyib, 44 halda isə mübahisəli məsələlər səsvermə yolu ilə müəyyən edilməyib. 30 halda səyyar seçki qutusunda olan bülletenlərin sayı hesablanmayıb və protokola daxil edilməyib. Səsvermə zamanı baş verən proseslərlə bərabər ciddi narahatlıq doğuran digər hallar arasında bülletenlərin sayılması zamanı topa bülletenlərin atılması (17 halda) ilə bağlı əlavə əlamətlər müşahidə edilib; o cümlədən stasionar qutuda olan seçki bülletenlərinin sayı məntəqədə səs verən seçicilərin sayından çox olan 4 hal və bir halda səyyar seçki qutusunun topa bülletenlərin olmasıdır. Bundan əlavə, BSMM müşahidəçiləri 15 halda seçici siyahılarında qeydlərin qəsdən saxtalaşdırılmasına dair sübutları və ya 8 halda isə yekun protokolların MnSK üzvləri tərəfindən əvvəlcədən imzalandığını müşahidə ediblər. Ümumilikdə, səsələrin sayılması prosesi ATƏT-in 1990-cı il Kopenhagen Sənədinin 7.4-cü bəndinin tələbinə uyğun olaraq bülletenlərin sayılıb-sayılmaması və dürüst şəkildə hesabat verilməsi baxımından ciddi narahatlıq doğurdu.¹⁰⁸

Müşahidəçilər məlumat vermişdirlər ki, səsələrin sayılmasının müşahidəsi aparılan 92 məntəqənin 29-da iştirak edənlərin heç də hamısı sayım prosesini aydın izləyə bilməyib, 27 halda məhdudiyyətsiz müşahidə mümkün olmayıb və 22 halda MnSK-lar tam əməkdaşlığı təmin etməyiblər. 4 halda səlahiyyəti olmayan şəxslərin MnSK-nın işinə rəhbərlik etmə və ya müdaxilələri müşahidə edilmişdir. Müşahidə edilmiş saymaların 60 faizində məntəqə seçki komissiyaları protokolun surətini seçki məntəqəsində yerləşdirməyib, 19 faizində isə müvafiq hüququ olan şəxslərə onların surətləri verilməyib. 8 halda MnSK daxilində və ya ətrafında gərginlik və ya iğtişaşlar müşahidə olunmuşdur.

BSMM səsələrin hesablanmasını 79 DSK-da müşahidə etmiş və 64 halda müsbət qiymətləndirilmişdir. Mənfi qiymətləndirmələr daha çox hesablama prosesinin zəif təşkili (9 hal), şəffaflığın olmaması (12 hal) və DSK sədrələrinin kompüterə etdikləri qeydləri elan etməməsi (36 hal) ilə əlaqədardır. Müşahidə aparılan DSK-ların yalnız 21-də partiya və namizədlərin, 10-da isə vətəndaş müşahidəçiləri iştirak ediblər. Məlumat verilmiş prosedur pozuntuları arasında protokolların rəsmi qərar olmadan düzəldilməsi (10 hal) və protokolların DSK-nın binalarında doldurulması (12 hal) daxildir. 15 halda

¹⁰⁸ 1990-cı il ATƏT-in Kopenhagen Sənədinin 7.4-cü bəndində deyilir ki, “iştirakçı dövlətlər səsələrin düzgün hesablanmasını və düzgün məlumat verilməsini təmin edəcəklər”.

MnSK-lar tələb olunan bütün sənədləri DSK-lara təqdim etməyib, 11 halda isə MnSK protokollarındakı rəqəmlər üst-üstə düşməyib. Yekun protokollarının qəsdən saxtalaşdırılması ilə bağlı üç hal müşahidə edilib.

Səsvermə bülletenlərinin düzgün hesablanması və hesabatda daxil edilməsini təmin etmək üçün seçki komissiyaları adekvat təlim keçməli və müşahidəçilərin tam gözü qarşısında səsələrin hesablanması və cədvəllərin tərtib edilməsi zamanı mühüm prosedur təminatlarına ciddi şəkildə əməl edilməlidir.

XIV. SEÇKİ GÜNÜNDƏN SONRAKI PROSESLƏR

MSK seçicilərin fəallığını 37,2 faiz səviyyəsində açıqlayıb. BSMM ardıcıl olaraq səsvermədə iştirak edən seçicilərin sayı ilə rəsmi iştirak rəqəmləri arasında uyğunsuzluq müşahidə edib.¹⁰⁹ MSK seçki günü seçki məntəqələri bağlandıqdan bir neçə saat sonra hər bir dairə üzrə ilkin nəticələri dərc etməyə başlayıb və tam ilkin nəticələr sentyabrın 2-də açıqlanıb. MSK seçki məntəqələri üzrə cədvəl şəklinə nəticələri dərc etsə də, qanunla tələb olunmadığı üçün MnSK-nın nəticələrinin protokollarını dərc etməyib.

Seçkilərin nəticələri ilə bağlı şəffaflığı artırmaq üçün MSK skan edilmiş MnSK protokollarını dərc etməyi nəzərdən keçirməlidir.

Seçki günündən sonra MSK-ya səsvermə, səsələrin hesablanması, MnSK və DSK-nın protokollarında pozuntulara dair 55 şikayət daxil olub.¹¹⁰ Bu şikayətlər 25 seçki dairəsinin bir sıra seçki məntəqələri üzrə nəticələrin ləğv edilməsini tələb edən namizədlər və müşahidəçilər tərəfindən verilib.¹¹¹ MSK 22 şikayətə mahiyyəti üzrə baxıb, 9-nu qismən təmin edib ki, bunlar nəticədə 9 seçki dairəsi üzrə 23 seçki məntəqəsində qanun pozuntularına görə nəticələrin ləğv edilməsinə səbəb olub. Bundan əlavə, MSK 10 şikayəti gec təqdim olunma səbəbilə rədd edib, 23 şikayəti isə səlahiyyətli DSK-lara göndərüb; onlardan 18-i sonradan ikinci instansiya şikayəti kimi MSK-ya qaytarılıb. Gecikmiş və yanlış verilmiş şikayətlərin çoxluğu maraqlı tərəflər arasında prosedurları başa düşmədiyini göstərir, halbuki bəzi DTİHB SMM həmsöhbətləri iddia edir ki, şikayətçilərin birbaşa MSK-ya üz tutması yalnız DSK-lara etimadın olmaması səbəbindən baş verir. MSK DTİHB SMM-ə məlumat verib ki, onlar DSK-lar tərəfindən baxılan, o cümlədən geri göndərilmiş şikayətlər barədə məlumat toplamayıblar.

MSK qərarları geniş spektrli sübutlara, o cümlədən müşahidəçilərin, namizədlərin, MnSK və DSK üzvlərinin ifadələrinə, video və ya foto qeydlərə, o cümlədən sosial şəbəkələrdəki paylaşımlara əsaslanırdı. Bir halda MSK sübutların bir hissəsi kimi rəsmi veb-kamera görüntülərini də nəzərdən keçirdi.¹¹² Bununla belə, MSK-nın internet saytında yerləşdirilən MSK qərarlarının

¹⁰⁹ Seçki günü ərzində BSMM seçici siyahısında qeydə alınmış seçicilərin sayı, məntəqəyə gəldikləri, eləcə də müşahidə edilən bütün seçki məntəqələrindən getdikləri zaman səs vermiş seçicilərin sayı barədə məlumat toplayıb. Bu məlumatların statistik təhlili onu deməyə əsas verir ki, səsvermədə iştirak edən seçicilərin sayı MnSK-ların rəsmi məlumatlarından az olub. Bundan əlavə, BSMM müşahidəçiləri məntəqələrin ərazisində yaşamayan xeyli sayda seçicinin əlavə seçici siyahılarına daxil edildiyini, müvafiq şəxsiyyət vəsiqələri olmayan seçicilərin səsverməsinə icazə verildiyini, bir neçə dəfə səsvermə və bülletenlərin topa atılmasının əlamətlərinin olduğunu müşahidə ediblər.

¹¹⁰ İddia edilən pozuntulara bir neçə dəfə səsvermə, seçki qutularına topa bülletenlərin atılması, qeydiyyatdan keçməmiş seçicilərin səsverməsinə icazə verilməsi və müşahidəçilər iştirak etmədən səsələrin hesablanması, protokolların düzgün tərtib edilməməsi və DSK-ların iddia edilən pozuntuları araşdırmaması daxildir.

¹¹¹ 8, 10, 11, 21, 22, 24, 30, 31, 33, 42, 52, 60, 63, 65, 69, 70, 71, 72, 73, 78, 86, 94, 97, 119, və 120 sayılı dairələrindən 55 şikayətdən 29-u namizədliyi özü tərəfindən irəli sürülmüş namizədlər, 11-i Müsavat, 4-ü Real, ikisi Ağ partiyanın namizədləri, üçü isə vətəndaş müşahidəçiləri tərəfindən verilib.

¹¹² MSK səsvermə zamanı pozuntularla bağlı şikayəti araşdırarkən Neftçala seçki dairəsi üzrə beş seçki məntəqəsinin veb-kamera görüntülərinə baxıb və məntəqələrin birində nəticələri ləğv edib.

əsaslandırılmasının qısa və ümumi xarakteri, dəlillərin nəticələrin necə dəstəkləndiyinə dair aydınlıq gətirmir və seçkidən sonra mübahisələrin həllinin şəffaflığına xələl gətirib.

Bundan əlavə, MSK öz təşəbbüsü ilə seçicilərin iradəsini müəyyən etməyin mümkünsüzlüyünü əsas gətirərək 12 seçki dairəsi üzrə əlavə 20 MnSK-nın nəticələrini ləğv edib və fəaliyyətlərində yol verdiyi nöqsanlara görə 35 MnSK-nı tərkibini buraxıb. MSK 46 MnSK-da seçkiləri ləğv etsə də, açıq-aşkar hüquqi tələblər olmadığı üçün ləğv edilmiş MnSK-larda təkrar səsələrin sayılması və ya təkrar seçkilərin keçirilməsi barədə göstəriş verməmişdir ki, bu da beynəlxalq təcrübəyə ziddir.¹¹³

Seçki günündən qısa müddət sonra MSK elan etmişdir ki, 500-dən çox video da daxil olmaqla sosial şəbəkələrdə yerləşdirilmiş bütün iddia edilən pozuntuları öz təşəbbüsü ilə araşdıracaq.¹¹⁴ Lakin sonrakı aylarda MSK faktiki olaraq bu iddiaları araşdırıb-araşdırmadığını və hansı nəticələrin olduğunu bəyan etmədi. Bəzi iddia edilən qanun pozuntularının potensial olaraq seçki cinayətlərinin elementləri olmasına baxmayaraq, MSK bu cür məlumatı araşdırmaq üçün prokurorluğa göndərməmişdir.¹¹⁵ MSK həmçinin iddia edilən pozuntuların bəzilərinin seçki ilə bağlı inzibati xətalara aid olub-olmamasını araşdırmayıb və heç bir işi rayon məhkəmələrinə göndərməyib.¹¹⁶

Yoxlama prosesi başa çatdıqdan sonra nəticələrin elan edilməsi ilə bağlı açıq-aşkar qanun tələbi olmadığına görə Konstitusiyaya Məhkəməsi, MSK-nın nəticələrin protokollarını təqdim etməsindən beş gün sonra və şikayətlərə məhkəmələr tərəfindən baxılması müddəti bitənədək seçkilərin nəticələrini sentyabrın 21-də təsdiq edib.¹¹⁷ Məhkəmə qərarında qeyd edib ki, Prokurorluğa 13 şikayət daxil olub, onlardan 6-sı üzrə cinayət işi başlanıb, həmçinin 10 iş MSK-ya göndərilib, lakin bunların seçkinin nəticələrinə heç bir mühüm təsiri olmayıb. Konstitusiyaya Məhkəməsi daha sonra bildirib ki, apellyasiya məhkəmələrinə 39, Bakı şəhəri Ali Məhkəməsinə isə 12 apellyasiya şikayəti verilib, lakin bütün şikayətlərin təmin olunub-olunmadığını dəqiqləşdirməyib.¹¹⁸

Səsvermə və səsələrin hesablanması ilə bağlı iddia edilən pozuntular aşkar edildikdə, səsələrin təkrar hesablanması və nəticələrin etibarsız hesab edildiyi halda seçki məntəqələrində təkrar səsvermənin keçirilməsi üçün qanunla aydın əsaslar müəyyən edilməlidir. Qanun pozuntusuna yol verənlər, o

¹¹³ Seçki Məcəlləsinin 172-ci maddəsi təkrar seçkilərin yalnız bütöv seçki dairəsi üzrə nəticələr ləğv edildikdə keçirilməsini tələb edir. [Venesiya Komissiyasının Yaxşı Təcrübə Məcəlləsinin](#) 3.3-cü bəndinə əsasən “Nəticələr ləğv edilmiş ərazilərdə seçkilər təkrar keçirilməlidir”.

¹¹⁴ MSK sədrinin [bəyanatına](#) baxın.

¹¹⁵ Məsələn, seçki komissiyasının üzvü tərəfindən seçki sənədlərinin saxtalaşdırılması, səsələrin qəsdən düzgün hesablanmaması, səsvermənin nəticələrinin düzgün müəyyən edilməməsi Cinayət Məcəlləsinin 161-ci maddəsinə əsasən cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur.

¹¹⁶ Məsələn, bir neçə şikayətdə MnSK və ya DSK-nın nəticə protokollarını namizədin müvəkkil edilmiş şəxslərinə təhvil verməkdən imtina etməsi iddia edilirdi. Səsvermənin nəticələri haqqında məlumatın qəsdən gizlədilməsi İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 179-cu maddəsinə əsasən inzibati xəta sayılır.

¹¹⁷ Qanunvericiliyə görə, MSK nəticələrin protokollarını təqdim etdikdən sonra Məhkəmənin qərar verməsi üçün 10 gün vaxt var və bu müddət uzadıla bilər. Şikayətçilərin MSK-nın qərarlarından məhkəmələrə şikayət vermək üçün üç gün vaxtları var idi və onlara baxmaq üçün əlavə üç gün vaxt verildirdi. Onların Ali Məhkəməyə şikayət etmək üçün əlavə üç gün vaxtı var idi. Konstitusiyaya Məhkəməsi nəticələrin təsdiqi ilə bağlı qərarında bir sıra müraciətlər üzrə məhkəmələrin məlumatlarına istinad etsə də, bütün hüquqi vasitələrin tükənib-tükənmədiyinə aydınlıq gətirməyib. 1990-cı il ATƏT-in Kopenhagen Sənədinin 5.10-cu bəndində deyilir ki, “hər kəs inzibati qərarlara qarşı təsirli kompensasiya vasitələrinə malik olacaqdır”. Həmçinin ATƏT-in 1991-ci il Moskva Sənədinin 18.2-ci bəndinə baxın. MSHBP-ın 2-ci maddəsində deyilir ki, “burada tanınan hüquq və ya azadlıqları pozulan hər bir şəxs effektiv müdafiə vasitəsinə malikdir”. 2002-ci il Venesiya Komissiyasının Seçki Məsələlərində Yaxşı Təcrübə Məcəlləsinin II.3.3.3.f bölməsi seçkilərin nəticələrinə etiraz etməkdə birbaşa hüquqi mövqe tutmağı tövsiyə edir ki, “bütün namizədlər və bütün seçicilər [...] şikayət vermək hüququna malik olmalıdırlar. Seçicilərin seçkilərin nəticələri ilə bağlı müraciətləri üçün ağılabatan kvorum müəyyən edilə bilər”.

¹¹⁸ O cümlədən, 25-i Bakı apellyasiya məhkəməsinə, 8-i Sumqayıta, 5-i Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinə və 12-si Azərbaycan Ali Məhkəməsinə verilib və sonuncu apellyasiya məhkəmələrinin bir qərarından başqa bütün digər qərarlarını qüvvədə saxlayıb.

cümlədən seçki komissiyasının üzvləri məsuliyyətə cəlb edilməlidir. Seçkilərin nəticələrinin təsdiqi üçün müddət seçki mübahisələri ilə bağlı aidiyyəti müraciətlərin tam tükənməsini təmin etməlidir.

Sentyabrın 4-də namizədliyi özü tərəfindən irəli sürülən iki namizəd MSK-nın qarşısında nəticələrin saxtalaşdırılması, təkrar səsvermə və bülletenlərin topa atılması iddiası ilə seçkilərin nəticələrini pisləyib. Sentyabrın 6-da namizədliyini özü irəli sürən xanım namizəd namizədliyini irəli sürdüyü DSK-nın qarşısında oturaq etiraz aksiyası keçirdi. O, bir neçə saat polis tərəfindən qısa müddətə saxlanılıb.

Seçkilər nəticəsində 11 partiya parlamentdə təmsil olunub. YAP 68, digər 10 partiya isə birgə 13 mandat əldə edib.¹¹⁹ Qalan 44 yeri isə namizədliyini özü irəli sürən namizədlər əldə edib. Seçilmiş 125 üzvdən 88-i, o cümlədən YAP-ın 50 namizədi və namizədliyini özü tərəfindən irəli sürülən digər 30 namizdə əvvəlki parlamentin üzvü olub. Ümumilikdə 26 qadın seçilib ki, bu da əvvəlki parlamentdəki 21 qadıdan çoxdur. Yeni seçilən deputatlar arasında bir neçəsinin dövlət qurumlarında təcrübəsi var, bəzi deputatlar isə tanınmış siyasi xadimlərin ailə üzvləridir.

XV. TÖVSIYƏLƏR

Hazırkı mətndə əks olunan tövsiyələr Azərbaycanda seçkilərin keçirilməsini daha da təkmilləşdirmək və onların ATƏT qarşısında götürülən öhdəliklərə və demokratik seçkilərlə bağlı digər beynəlxalq öhdəliklərə və standartlara tam uyğunlaşdırılması səylərini dəstəkləmək məqsədilə təklif olunur. Bu tövsiyələr hələ də icra olunmayan DTİHB-nin keçmiş tövsiyələri ilə birlikdə oxunmalıdır.¹²⁰ DTİHB Azərbaycan hakimiyyətinə seçki prosesini daha da təkmilləşdirmək və bu və əvvəlki hesabatlarda əks olunmuş tövsiyələri yerinə yetirmək üçün yardım etməyə hazırdır.

A. PRIORITET TÖVSIYƏLƏR

1. Rəqabətli siyasi mühitə nail olmaq üçün hakimiyyət əsas azadlıqlara tam hörmət nümayiş etdirməli və rəqiblərin təzyiq və ya hədə-qorxudan azad bir mühitdə siyasi platformalarını təşviq etmək və ictimaiyyət üçün əhəmiyyətli məsələlərlə bağlı müzakirələr apara bilmələrini təmin etməlidir. Təzyiq və ya hədə-qorxu halları və iddiaları müvafiq orqanlar tərəfindən dərhal araşdırılmalı və günahkarlar məsuliyyətə cəlb edilməlidir.
2. Beynəlxalq insan hüquqları öhdəliklərinə və demokratik seçkilər standartlarına uyğunluğu təmin etmək üçün seçki qanunvericilik bazası, eləcə də əsas hüquq və azadlıqları tənzimləyən qanunvericilik yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Hüquq islahatından əvvəl növbəti seçkilərdən xeyli əvvəl açıq və əhatəli məsləhətləşmələr aparılmalıdır. Dövlət orqanları və seçki administrasiyası qanunları əsas azadlıqların səmərəli həyata keçirilməsini təmin edəcək şəkildə həyata keçirməlidir.

¹¹⁹ Vətəndaş Həmrəyliyi Partiyası 3, Ədalət, Hüquq, Demokratiya Partiyası 2, Azərbaycan Demokratik Maarifçilik Partiyası, Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyası, Azərbaycan Milli Cəbhəsi, Demokratik İslahatlar Partiyası, Böyük Azərbaycan Partiyası, Böyük Nizam Partiyası, Ana Vətən və REAL hərəyə 1 mandat qazanıb.

¹²⁰ [1999-cu il ATƏT-in İstanbul Sənədinin](#) 25-ci bəndində ATƏT-ə üzv dövlətlər “DTİHB-nin seçki qiymətləndirməsini və tövsiyələrini dərhal izləmək” öhdəliyini götürmüşlər. Əvvəlki tövsiyələrin yerinə yetirilməsi DTİHB SMM tərəfindən aşağıdakı kimi qiymətləndirilir: [DTİHB-nin 2018-ci il növbədənənar prezident seçkiləri üzrə yekun hesabatından](#) 13-cü tövsiyə (2018-ci ilin Yekun Hesabatı) və [DTİHB-nin 2020-ci il növbədənənar parlament seçkiləri üzrə yekun hesabatından](#) 11-ci tövsiyə (2020-ci ilin Yekun Hesabatı) əsasən yerinə yetirilir. 2018-ci il üzrə Yekun Hesabatın 9, 12, 14 və 23-cü və 2020-ci ilin Yekun Hesabatından 8, 9, 10 və 19-cu tövsiyələr qismən yerinə yetirilir. Həmçinin DTİHB-nin [seçki tövsiyələri bazasına](#) baxın.

3. Plüralizmi inkişaf etdirmək və birləşmək azadlığının həyata keçirilməsini təmin etmək üçün siyasi partiyaların qeydiyyatı ilə bağlı qanunvericilik və inzibati tələblər hərtərəfli yenidən baxılmalıdır. Hakimiyyət birləşmək azadlığına əsassız məhdudiyət kimi qəbul oluna bilən və partiyaları və onların üzvlərini qorxudan nəzarət praktikasına son qoymalıdırlar.
4. “Media haqqında” qanunu ifadə azadlığına dair beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq məqsədilə ona müvafiq dəyişikliklər edilməlidir. Xüsusilə, KİV-lərin, o cümlədən xarici vətəndaşlar və hüquqi şəxslər tərəfindən yaradılması, qeydiyyatı və maliyyələşdirilməsinə qoyulan izafi məhdudiyətlər, habelə jurnalistlərin dövlət tərəfindən idarə olunan qeydiyyatı və lisenziyalaşdırılması sistemi ləğv edilməlidir. Kütləvi informasiya vasitələrinin mülkiyyət və maliyyə mənbələri haqqında məlumatlar açıq olmalıdır.
5. Seçki prosesinin idarə edilməsinin qərəzsizliyini və səmərəli müstəqilliyini gücləndirmək və onların işinə ictimaiyyətin geniş etimadını təmin etmək məqsədilə hər hansı bir siyasi partiyanın dominantlığının qarşısını almaq üçün bütün səviyyələrdə seçki komissiyalarının üzvlərinin təyin edilməsi prosesinə yenidən baxılmalıdır. Komissiyalar qərəzsizlik və siyasi neytrallıq anlayışını dəstəkləyəcək şəkildə qərarlar qəbul edən kollegial orqan kimi fəaliyyət göstərməlidir.
6. Qadınların ictimai və siyasi həyatda iştirakını artırmaq üçün müvəqqəti xüsusi tədbirlərin, o cümlədən gender kvotalarının tətbiqi nəzərdən keçirilməlidir.
7. Hakimiyyət orqanları siyasi maraqlı tərəflərin konstitusiyaya ilə təmin edilmiş mülki və siyasi hüquqlarını lazımsız və qeyri-mütənasib məhdudiyətlər olmadan və bərabər şəraitdə həyata keçirə bilmələrini təmin etməlidir.

B. DİGƏR TÖVSIYƏLƏR

Seçki sistemi

8. Səsvermənin hüququnun bərabərliyini təmin etmək və beynəlxalq standartlara və qabaqcıl təcrübələrə uyğun olaraq seçki dairələrinin sərhədləri müstəqil qurum tərəfindən vaxtaşırı, açıq və məşvərətçi qaydada və növbəti seçkilərdən xeyli əvvəl aparılmalı və nəzərdən keçirilməlidir. MSK hərtərəfli məlumatlandırma kampaniyası vasitəsilə ictimaiyyətin seçki dairələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı məlumatlı olmasını təmin etməlidir.

Seçkinin idarə olunması

9. Şəffaflığın artırılması və seçicilərin məlumatlara çıxışının təmin edilməsi üçün bütün kampaniyanın maliyyə hesabatları, gəlir və əmlak bəyannamələri MSK və aşağı seçki komissiyalar da daxil olmaqla müvafiq seçki idarəetmə orqanlarının internet saytında vaxtında dərc edilməlidir. Seçki komissiyaları bütün mühüm əməliyyatları açıq şəkildə aparmalı və iclaslar əvvəlcədən elan edilməli, müvafiq sənədlər vaxtında dərc edilməlidir.
10. Səsvermənin tamlığını qorumaq üçün hakimiyyət orqanları seçki komissiyalarının prosedurlara riayət etməsinə daha effektiv nəzarəti, o cümlədən səsvermə sirtinin pozulmasına, seçki qutularına bülletenlərin topa atılmasına yol verən və ya qarşısını almayanlara və mürəkkəblə işarələnmə və qutuların mühafizəsinin təmin edilməsi kimi prosessual təminatların yerinə yetirilməməsinə görə sanksiyaların tətbiqi edilməsini nəzərdən keçirməlidir.

11. Hakimiyyət orqanları müvafiq təşkilatlarla məsləhətləşərək, əlilliyi olan şəxslərin seçki prosesində iştirakını asanlaşdırmaq, o cümlədən məlumatların əlçatan formatlarda dərc edilməsi, seçki məntəqələrinə müstəqil girişin təmin edilməsi və səsvermə sirtinə riayət olunmasını təmin etmək üçün əlavə səylər göstərməlidir.
12. Səsvermə bülletenlərinin düzgün hesablanması və hesabatı daxil edilməsini təmin etmək üçün seçki komissiyaları adekvat təlim keçməli və müşahidəçilərin tam gözü qarşısında səsərin hesablanması və cədvəllərin tərtib edilməsi zamanı mühüm prosedur təminatlarına ciddi şəkildə əməl edilməlidir.
13. Seçkilərin nəticələri ilə bağlı şəffaflığı artırmaq üçün MSK skan edilmiş MnSK nəticələri protokollarını dərc etməyi nəzərdən keçirməlidir.
14. Səsvermə və səsərin hesablanması ilə bağlı iddia edilən pozuntular aşkar edildikdə, səsərin təkrar hesablanması və nəticələrin etibarsız hesab edildiyi halda seçki məntəqələrində təkrar səsvermənin keçirilməsi üçün qanunla aydın əsaslar müəyyən edilməlidir. Qanun pozuntusuna yol verənlər, o cümlədən seçki komissiyasının üzvləri məsuliyyətə cəlb edilməlidir. Seçkilərin nəticələrinin təsdiqi üçün müddət seçki mübahisələri ilə bağlı aidiyyəti müraciətlərin tam tükənməsini təmin etməlidir.

Seçici qeydiyyatı

15. İntellektual və ya psixososial əlilliyə əsaslanan seçki hüquqlarına qoyulan hər hansı məhdudiyyəti aradan qaldırmaqla hüquqi baza beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmalıdır.
16. Seçicilərin qeydiyyatı və seçki günü prosedurlarının tamlığını qorumaq üçün seçki günü seçici siyahısına əlavələr məhkəmə qaydasında aparılmalı və bu prosedur təkrar səsverməyə qarşı effektiv təminatların tətbiqi ilə gücləndirilməlidir.
17. Seçici reyestrinin dəqiqliyini artırmaq üçün seçkiləri idarə edən orqanlar seçici reyestrini şəffaf şəkildə aparmalı və yeniləməlidir. Ölkədə yaşayan insanlar və vətəndaşlar da daxil olmaqla seçici reyestrinin və digər müvafiq məlumat bazalarının auditinin aparılması və bu reyestrlərin yoxlanılması ilə bağlı mütəmadi olaraq müfəssəl təfərrüatlı yeniliklərin dərc edilməsi nəzərdən keçirilə bilər.

Partiya və namizəd qeydiyyatı

18. İkili vətəndaşlığı olan şəxslərin namizədlik hüquqlarına qoyulan məhdudiyyətlərə beynəlxalq standartlara uyğun olaraq yenidən baxılmalıdır.
19. Qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, namizədlik sənədlərindəki çatışmazlıqların kampaniya iştirakçıları tərəfindən düzəldilməsi üçün əhəmiyyətli imkan qanunla və təcrübədə təmin edilməlidir. Namizədlərin qeydiyyatı prosesini daha da asanlaşdırmaq və prosesin dürüstlüyünü artırmaq, o cümlədən namizədliyin irəli sürülməsi ilə bağlı sənədlərin və seçicilər tərəfindən verilən dəstək imzalarının elektron şəkildə təqdim edilməsi və seçicilərə imzalarının dəstəkləyici imzalar vərəqələrində olub-olmadığını yoxlamaq imkanının verilməsi də daxil olmaqla, tədbirlərin araşdırılması nəzərdən keçirilə bilər.
20. İnküzivliyi təmin etmək üçün namizədlərin qeydiyyatı obyektiv, şəffaf aparılmalı və səmərəli məhkəmə nəzarəti altında olmalıdır. Hakimiyyət orqanları namizədlərin irəli sürülməsi və

qeydiyyatının hədə-qorxu və qisas qorxusundan azad və əsas azadlıqlara tam riayət olunduğu mühitdə aparılmasını təmin etmək üçün lazımi tədbirlər görməlidir.

Seçki təşviqatı

21. Təşviqat dövründə ifadə azadlığını təmin etmək üçün qanun seçki komissiyalarının əvvəlcədən razılığı olmadan təşviqat materiallarının çapına və yayılmasına icazə verməlidir.
22. Qanunvericilik bazası dövlət və yerli məmurlar tərəfindən vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə hallarına qarşı effektiv təminatları əhatə etməli, dövlət işçilərinə təzyiqli qadağan etməli və pozuntulara görə effektiv icra və mütənasib sanksiyaları təmin etməlidir. Hakimiyyət təşviqat kampaniyasının hədə-qorxu və qisas qorxusundan azad, əsas azadlıqlara tam hörmət edilən mühitdə aparılmasını təmin etmək üçün lazımi tədbirlər görməlidir.
23. Siyasi partiyalar qadınların bərabər siyasi irəliləyişinə kömək etmək, seçki kampaniyaları zamanı qadınların tanınmasını artırmaq, gender perspektivini partiya proqramlarına daxil etmək, qadınların siyasi həyatda və partiya liderliyində iştirakına əlavə dəstək vermək üçün səy göstərməlidirlər.

Kampaniyanın maliyyələşdirilməsi

24. Şəffaflığın artırılması və seçicilərin məlumatlara çıxışının təmin edilməsi üçün bütün kampaniyanın maliyyə hesabatları, gəlir və əmlak bəyannamələri müvafiq seçki idarəetmə orqanlarının internet saytında vaxtında dərc edilməlidir. Kampaniyanın bərabər maliyyə şərtləri, o cümlədən bank hesablarının açılması və hesabatların təqdim edilməsi ilə bağlı bütün kampaniya iştirakçılara şamil edilməlidir.
25. Kampaniyanın maliyyələşdirilməsinə nəzarətin effektivliyini təmin etmək üçün qanun maliyyə hesabatlarının təftiş və audit nəticələrinin vaxtında dərc edilməsi də daxil olmaqla, nəzarət mexanizmlərini müəyyən etməli və nəzarət orqanına kampaniyanın xərclərinə nəzarət etmək və kampaniyanın maliyyə hesabatlarını hərtərəfli nəzərdən keçirmək üçün tam səlahiyyət verməli və onun resurslara malik olmasını təmin etməlidir. Qanun uyğunsuzluğa görə mütənasib, təsirli və çəkindirici sanksiyaların mərhələli sistemini tətbiq etməlidir.

Media

26. İfadə azadlığını təmin etmək üçün şəhər və böhtan cinayət məəcəlləsindən çıxarılmalı və yalnız zədələnmiş reputasiyanın bərpası üçün nəzərdə tutulmuş mülki proses çərçivəsində baxılmalıdır. Dövlət məmurlarının şəərəfinin xüsusi qorunmasını təmin edən qanunlar beynəlxalq standartlara uyğun olaraq tam ləğv edilməlidir. Reputasiyaya xələl gətirməyə görə sanksiyalar cinayətə mütənasib olmalı və işləmə vaxtında baxılmalıdır.
27. Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq, internet saytları ixtiyari qərarlardan qorunmaq üçün yalnız qanunda aydın şəkildə müəyyən edilmiş obyektiv və əğlabatan meyarlar və şəffaf prosedur əsasında bloklanmalıdır. Mümkün məhdudiyətlər məzmunu xas olmalı və məzmunu nəzarət vasitəsi kimi xidmət etməməlidir, eyni zamanda bütün veb saytlara ümumi qadağalar tətbiqindən çəkinmək lazımdır. Veb saytlara girişin məhdudlaşdırılmasına məhkəmə tərəfindən qərar verilməli, məhkəmə iclasları və bloklanma ilə bağlı qərarlar ictimaiyyət üçün açıq olmalıdır, eyni zamanda veb sayt sahibləri və ictimaiyyət onların şikayət etmək üçün effektiv imkanlarının olmasını təmin etmək məqsədilə lazımi qaydada məlumatlandırılmalıdır. Bloklanmış saytların reyestri ictimaiyyətə açıq olmalıdır.

28. Seçicilərin kampaniya iştirakçıları haqqında kifayət qədər məlumat əldə etmələri üçün beynəlxalq standartlara uyğun olaraq ictimai yayımda efir vaxtı ədalətli əsaslarda və ayrı-seçkiliyə yol verilmədən təmin olunmalı, partiyalara və namizədlərə ayrılan vaxt onların öz ismarışlarını çatdırmaları üçün kifayət etməlidir.
29. Seçicilərin məlumatlı seçim etmək qabiliyyətinə töhfə vermək üçün dövlət medianın siyasi partiyalar, namizədlər, təşviqat məsələləri və səsvermə prosesləri barədə ictimaiyyəti məlumatlandırmasını təmin etməlidir. Xüsusilə, mediada kampaniyanın tərifinə yenidən baxılmalıdır ki, KİV-ə təşviqat kampaniyasını, o cümlədən xəbərlərin işıqlandırılması, müsahibələr və ya panel müzakirələri formalarında pulsuz redaksiya formatında təmin etsin.

Seçki mübahisələrinin həlli

30. Seçki mübahisələrinin həllində qanunla tələb olunan prosesin təmin edilməsi üçün əlavə tədbirlər görülməlidir. Şikayətçilər sübutlar nəzərdən keçirilən iştirak etməli, ekspertlərin gəldiyi nəticələrə çıxış əldə etməli və öz sübutlarını təqdim edə bilməlidirlər. Məhkəmələr bütün, o cümlədən MSK və ekspertlər tərəfindən təqdim olunan arqumentləri, prosesual nöqsanları və yeni sübutlarla bağlı vəsatətləri nəzərdən keçirməlidir. MSK və məhkəmə qərarları tam əsaslandırılmalı və şikayət üçün mövcud hüquqi müdafiə vasitələrini göstərməlidir.
31. Seçki mübahisələrinin həllində şəffaflığı artırmaq üçün seçkiləri idarə edən orqanlar daxil olan şikayətlərin reyestrini öz internet sahifəsində dərc etməyi nəzərdən keçirə bilər. Məhkəmə qərarları vaxtında dərc edilməli və asanlıqla əlçatan olmalıdır.

Seçki müşahidəsi

32. Seçki prosesinin şəffaflığını artırmaq üçün vətəndaş müşahidəçi qruplarının qeydiyyatını asanlaşdırmaq və onların seçki komissiyalarının işi, namizədlərin qeydiyyatı, təşviqat və seçki mübahisələrinin həlli də daxil olmaqla, seçki prosesinin bütün aspektləri və mərhələlərinə maneəsiz çıxışını təmin etmək üçün tədbirlər görülməlidir.

QOŞMA I: SEÇKİNİN YEKUN NƏTİCƏLƏRİ¹²¹

DSK protokollarından ümumiləşdirilmiş məlumatlar	say/faiz
DSK-ların ümumi sayı	125
Seçkilərin nəticələrinin ləğv edildiyi dairələrin ümumi sayı	4
Ənənəvi MnSK-ların ümumi sayı	6,343
Hərbi hissələrdə və cəzaçəkmə müəssisələrində yaradılmış MnSK ümumi sayı	135
Nəticələri etibarsız hesab edilən seçki məntəqələrinin ümumi sayı	328
Seçicilərin ümumi sayı	6,431,973
Əlavə seçici siyahılarına daxil edilmiş seçicilərin sayı	11,224
Qeydiyyatdan çıxma vəsiqəsi verilmiş seçicilərin sayı	1,211
Qeydiyyatdan çıxma vəsiqəsi ilə səs vermiş seçicilərin sayı	904
DSK-lar tərəfindən MnSK-lara verilən bülletenlərin sayı	6,394,317
Seçici bülleteni verilmiş seçicilərin sayı	2,395,510
Ləğv edilmiş/istifadə olunmamış bülletenlərin sayı	3,996,553
Korlanmış bülletenlərin sayı	2,254
Seçki qutularından çıxan seçki bülletenlərinin sayı	2,393,329
Etibarlı səsələrin sayı	2,380,795
Etibarsız səsələrin sayı	12,534
Seçici fəallığı	37.24 %

Namizədlər irəli sürən partiya	Qeydə alınmış namizədlərin sayı	Alınan mandatların sayı
Yeni Azərbaycan Partiyası	125	68
Vətəndaş Həmrəyliyi Partiyası	17	3
Ədalət, Hüquq, Demokratiya Partiyası	11	2
Böyük Yaradıcılıq Partiyası	1	1
Ana Vətən Partiyası	5	1
Demokratik İslahatlar Partiyası	5	1
Birlik Partiyası	5	0
Azərbaycan Demokratik Təhsil Partiyası	1	1
Respublikaçı Alternativ Partiyası	12	1
Milli Cəbhə Partiyası	7	1
Müsavat (Bərabərlik) Partiyası	24	0
Ümid Partiyası	17	0
Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyası	8	1
Azərbaycan Xalq Partiyası	7	0
Ağ Partiya	18	0
Azərbaycan Demokrat Partiyası	4	0
Klassik Xalq Cəbhəsi Partiyası	10	0
Böyük Azərbaycan Partiyası	6	1
Gələcək Azərbaycan Partiyası	2	0
Ədalət Partiyası	4	0
Müasir Müsavat Partiyası	3	0
Yeni Zaman Partiyası	1	0
Ədalət Partiyası	5	0
National Revival Movement Party	1	0

¹²¹

[MSK-nın internet saytından](#) məlumat əsasında DTİHB SMM tərəfindən ümumiləşdirilmişdir.

Azad Vətən Partiyası	6	0
Təşəbbüs Qrupu	1	1
Namizədliyi özü tərəfindən irəli sürülmüş namizədlər	684	43
Cəmi	990	125

QOŞMA II: BEYNƏLXALQ SEÇKİ MÜŞAHİDƏ MISSİYASINDAKI MÜŞAHİDƏÇİLƏRİN SIYAHISI

ATƏT PA

Lusia	Potučkova	Nümayəndə heyətinin rəhbəri	Çex Respublikası
Maykl	Krid	Xüsusi Əlaqələndirici	İrlandiya
Aksel	Kassagger	Nümayəndə heyətinin üzvü	Avstriya
Kristof	Matznetter	Nümayəndə heyətinin üzvü	Avstriya
Sibil	Hamann	Nümayəndə heyətinin üzvü	Avstriya
Mihael	Zmajloviç	Nümayəndə heyətinin üzvü	Xorvatiya
Nikola	Mazar	Nümayəndə heyətinin üzvü	Xorvatiya
Furio	Radin	Nümayəndə heyətinin üzvü	Xorvatiya
Kyriakos	Hadciyianni	Nümayəndə heyətinin üzvü	Kipr
Zbinek	Linhart	Nümayəndə heyətinin üzvü	Çex Respublikası
Yaroslav	Zeman	Nümayəndə heyətinin üzvü	Çex Respublikası
Canan	Bayram	Nümayəndə heyətinin üzvü	Almaniya
Malte	Kaufmann	Nümayəndə heyətinin üzvü	Almaniya
Euxenio	Zoffili	Nümayəndə heyətinin üzvü	İtaliya
Emanuele	Loperfido	Nümayəndə heyətinin üzvü	İtaliya
Anna	Bilotti	Nümayəndə heyətinin üzvü	İtaliya
Fabritsio	Komba	Nümayəndə heyətinin üzvü	İtaliya
Galiaskar	Sarıbayev	Nümayəndə heyətinin üzvü	Qazaxıstan
Skaidrite	Abrama	Nümayəndə heyətinin üzvü	Latviya
Madelayn	Van Türenburq	Nümayəndə heyətinin üzvü	Hollandiya
Monika	Zaykova	Nümayəndə heyətinin üzvü	Şimali Makedoniya
Nikola	Miçevski	Nümayəndə heyətinin üzvü	Şimali Makedoniya
Halil	Snopçe	Nümayəndə heyətinin üzvü	Şimali Makedoniya
Sverre	Murli	Nümayəndə heyətinin üzvü	Norveç
Bard	Hoksrud	Nümayəndə heyətinin üzvü	Norveç
Barbara	Bartus	Nümayəndə heyətinin üzvü	Polşa
Radoslav	Foqel	Nümayəndə heyətinin üzvü	Polşa
Konrad	Friztak	Nümayəndə heyətinin üzvü	Polşa
Kşiştof	Truskolaski	Nümayəndə heyətinin üzvü	Polşa
Yatsek	Vlosoviç	Nümayəndə heyətinin üzvü	Polşa
Paula	Kardoso	Nümayəndə heyətinin üzvü	Portuqaliya
Luis	Qraka	Nümayəndə heyətinin üzvü	Portuqaliya
Milan	Radin	Nümayəndə heyətinin üzvü	Serbiya
Tine	Novak	Nümayəndə heyətinin üzvü	Sloveniya
Artemi	Rallo	Nümayəndə heyətinin üzvü	İspaniya
Selami	Altınok	Nümayəndə heyətinin üzvü	Türkiyə
Halis	Dalkılıç	Nümayəndə heyətinin üzvü	Türkiyə
Murat	Baybatur	Nümayəndə heyətinin üzvü	Türkiyə
Kamal	Çelik	Nümayəndə heyətinin üzvü	Türkiyə
Tekin	Bingol	Nümayəndə heyətinin üzvü	Türkiyə
Ali	Öztunc	Nümayəndə heyətinin üzvü	Türkiyə

Pavlo	Frolov	Nümayəndə heyətinin üzvü	Ukrayna
Yaroslav	Yurçuşin	Nümayəndə heyətinin üzvü	Ukrayna
İrina	Qeraşenko	Nümayəndə heyətinin üzvü	Ukrayna
Sergiy	Alieksiyev	Nümayəndə heyətinin üzvü	Ukrayna
Rupa	Huq	Nümayəndə heyətinin üzvü	Böyük Britaniya
Olgiça	Toliç	Nümayəndə heyəti	Xorvatiya
Katerina	Kosarikova	Nümayəndə heyəti	Çex Respublikası
Kristina	Harakova	Nümayəndə heyəti	Çex Respublikası
İgors	Aizstrauts	Nümayəndə heyəti	Latviya
Lidiya	Karakamçeva	Nümayəndə heyəti	Şimali Makedoniya
Marçin	Mykietinski	Nümayəndə heyəti	Polşa
Nuno	Paixao	Nümayəndə heyəti	Portuqaliya
Ecem	Danik Gökçe	Nümayəndə heyəti	Türkiyə
Tugce	Okumuş	Nümayəndə heyəti	Türkiyə
Murat	Uysal	Nümayəndə heyəti	Türkiyə
Mikulas	Semerak	Beynəlxalq Katiblik	Çex Respublikası
Stefanie	Koltçanov	Beynəlxalq Katiblik	Fransa
Tim	Noblo	Beynəlxalq Katiblik	Almaniya
Anjelika	İvanisçeva	Beynəlxalq Katiblik	Rusiya Federasiyası
Dimitriye	Todoriç	Beynəlxalq Katiblik	Serbiya

DTİHB SMM Qısamüddətli Müşahidəçilər

Filip	Hermann	Avstriya
Verner	Rohraxer	Avstriya
Tinneke	Everert	Belçika
Anna	Hvězdová	Çex Respublikası
Hani	Ştolina	Çex Respublikası
Pavel	Kalina	Çex Respublikası
Terezie	Hiclová	Çex Respublikası
Yan	Liska	Çex Respublikası
Helen	Ellemann-Yensen	Danimarka
Sören	Stauning	Danimarka
Gete	Markussen	Danimarka
Mette	Hjelmsø	Danimarka
Nadim	Qaus	Danimarka
İnqe Merete	Hansen	Danimarka
Martin	Yensen	Danimarka
Tom	Høyem	Danimarka
Mikko	Niiles	Finlandiya
Sakari	Koivula	Finlandiya
Ksenia	Qlebova	Finlandiya
Eva Matilde	Seye	Fransa

Mattias	Rumpf	Almaniya
Christa	Müller	Almaniya
Marion	Mienert	Almaniya
Evelin	Ştökle	Almaniya
Raynhard	Hesse	Almaniya
Alina	Falzon	Almaniya
Ulrich	Seel	Almaniya
Frank	Fişer	Almaniya
Marsel Martin	Vietor	Almaniya
Kristof	Veith	Almaniya
Dominika	Eixştaedt	Almaniya
Ulrike	Dässler	Almaniya
Mixael	Viersing	Almaniya
Katia	Feo Kutş	Almaniya
Ute	Ehren	Almaniya
Marina	Adamoviç	Almaniya
Zaza	Bzişvili	Almaniya
Ştefan	Lesak	Almaniya
Daniel	Kempken	Almaniya
Tomas	Erlinq	Almaniya
Mixael	Hausmann	Almaniya
Andrea Frieda	Şmelz	Almaniya
Ulrike	Neundorf	Almaniya
Linn	Şveisfurs	Almaniya
David	Bühlmeyer	Almaniya
Regina	Kordes Larson	Almaniya
Yakob	Hoffmann	Almaniya
Karin	Ruf	Almaniya
Bertram	Velsinq	Almaniya
Ester	Németh	Macarıstan
Annamária	Rátki	Macarıstan
Andrea	Breslin	İrlandiya
Claire	O'Neyl	İrlandiya
Patrick	Donnelli	İrlandiya
Mauritsio	Kakuççi	İtaliya
Deborah	Bruşi	İtaliya
Klaudia Silvana	Tizzoni	İtaliya
Katarina Kornely (Nynke)	La Porte	Hollandiya
Paulin	Oosterhoff	Hollandiya
Artur	Viggers	Hollandiya
Leendert	van der Zvan	Hollandiya

Marsia Andrea	Haugedal	Norveç
Sven Gunnar	Simonsen	Norveç
Gunnar	Baustad	Norveç
Kristin	Xoq	Norveç
Elena	Podolko	Rusiya Federasiyası
Vsevolod	Perevozçikov	Rusiya Federasiyası
Ekaterina	Qorbatova	Rusiya Federasiyası
Elena	Balandina	Rusiya Federasiyası
İvan	Zavorin	Rusiya Federasiyası
Semen	Liapişev	Rusiya Federasiyası
Elena	Yurşeva	Rusiya Federasiyası
Stanislav	Pritçin	Rusiya Federasiyası
Sergey	Baburkin	Rusiya Federasiyası
İvan	Krylov	Rusiya Federasiyası
Dmitrii	Bikkin	Rusiya Federasiyası
Aleksander	Konkov	Rusiya Federasiyası
Marsel	Qibadullin	Rusiya Federasiyası
Tatiana	Kupalova	Rusiya Federasiyası
Anna	Juroviç	Rusiya Federasiyası
Polina	Plaxix	Rusiya Federasiyası
Vadim	Mixeev	Rusiya Federasiyası
Aleksander	Suxanov	Rusiya Federasiyası
Andrey	Valçenko	Rusiya Federasiyası
Yaroslav	Starkov	Rusiya Federasiyası
Sergey	Paltov	Rusiya Federasiyası
Aleksei	Krasnoştanov	Rusiya Federasiyası
Alesya	Xalyapina	Rusiya Federasiyası
Ruslan	Kobelkov	Rusiya Federasiyası
Anna	Khodaeva	Rusiya Federasiyası
Aleksander	Vladychenko	Rusiya Federasiyası
Egor	Baburin	Rusiya Federasiyası
Aleksey	Budarev	Rusiya Federasiyası
İrina	Kosaçeva	Rusiya Federasiyası
Evgeniy	Kojokin	Rusiya Federasiyası
Oleq	Komarov	Rusiya Federasiyası
Vladimir	İvanov	Rusiya Federasiyası
Andrey	Mitrofanov	Rusiya Federasiyası
Anton	Perov	Rusiya Federasiyası
Aleksandr	Averyanov	Rusiya Federasiyası
Alina	Koroleva	Rusiya Federasiyası
Sofia	Leşçinskaya	Rusiya Federasiyası

Elizaveta	Titkova	Rusiya Federasiyası
Maksim	Abramov	Rusiya Federasiyası
Stanislav	Teleqin	Rusiya Federasiyası
Anna	Sinelnikova	Rusiya Federasiyası
Oleq	Sençenko	Rusiya Federasiyası
Kseniya	Škrileç	Sloveniya
Åke Lennart	Haggren	İsveç
Bengt Tomas Aleksander	Syoberg	İsveç
Paulos	Berqlöf	İsveç
Yohan	Teypar	İsveç
Hans Birqer	Nareskoq	İsveç
Berndt Qunnar	Exolm	İsveç
Rolf Olof Andreas	Berglöf	İsveç
Bo Pontus	Tolberq	İsveç
Erik Mattias	Vandler	İsveç
Eva	Rimsten	İsveç
Qabriela	Fux	İsveçrə
Barbara	Egger Maldonado	İsveçrə
Michele	Kalastri	İsveçrə
Emma	Siks (LRSTO)	İsveçrə
Daniel	Boşsler	İsveçrə
Martin	Damari	İsveçrə
Tomas	Holtser	İsveçrə
Alper	Alp	Türkiyə
Coşkun	Topal	Türkiyə
Güler	Kalay	Türkiyə
Veysel	Kurt	Türkiyə
Ulviyye	Aydın	Türkiyə
Umut	Uzer	Türkiyə
Hüseyin	Alptekin	Türkiyə
Harun	Arikan	Türkiyə
Peter	Hurrell	Böyük Britaniya
Gligor	Taşkoviç	Amerika Birləşmiş Ştatları
Lee	Bauer	Amerika Birləşmiş Ştatları
Bujar	Ajdari	Amerika Birləşmiş Ştatları
Ceyms	Martin	Amerika Birləşmiş Ştatları
Harold	Otto	Amerika Birləşmiş Ştatları
Qeraldin	O'Mahoni	Amerika Birləşmiş Ştatları
Skot	Risner	Amerika Birləşmiş Ştatları
Rassell	Raymond	Amerika Birləşmiş Ştatları
Anjela	Qrin	Amerika Birləşmiş Ştatları

Meri-Marqaret	Hesse	Amerika Birləşmiş Ştatları
Spenser	Mestel	Amerika Birləşmiş Ştatları
Ceyms	Ketterer	Amerika Birləşmiş Ştatları
Sarah	D'Amiko	Amerika Birləşmiş Ştatları
Kil	Donelson	Amerika Birləşmiş Ştatları
Viktoriya	Skott	Amerika Birləşmiş Ştatları
Kristofer	Şilds	Amerika Birləşmiş Ştatları
Barbara	Jakson Makintoş	Amerika Birləşmiş Ştatları
Suanne	Baqqi	Amerika Birləşmiş Ştatları
Vilson	fon Kessler	Amerika Birləşmiş Ştatları
Artur	Kron	Amerika Birləşmiş Ştatları
Soraya	Ghani	Amerika Birləşmiş Ştatları
Garrett	Monti	Amerika Birləşmiş Ştatları
Cordan	Kanter	Amerika Birləşmiş Ştatları
Deyl	Arçer	Amerika Birləşmiş Ştatları
Oktavius	Pinkard	Amerika Birləşmiş Ştatları
Sofia	MakGrat	Amerika Birləşmiş Ştatları
Ceyms	McXyü	Amerika Birləşmiş Ştatları
Robert	Polson	Amerika Birləşmiş Ştatları
Mari-Linn	Sferrazza	Amerika Birləşmiş Ştatları
Mari	Bluestokinq	Amerika Birləşmiş Ştatları
Konstans	Robinson	Amerika Birləşmiş Ştatları
Daniyel	Villegas	Amerika Birləşmiş Ştatları
Katerina	Qallaqer	Amerika Birləşmiş Ştatları
Katerina	Lorens	Amerika Birləşmiş Ştatları
Leon	Hartvell	Amerika Birləşmiş Ştatları
Mark	Foer	Amerika Birləşmiş Ştatları
Rebekka	Qraham	Amerika Birləşmiş Ştatları
Artur	Pişşatovski	Amerika Birləşmiş Ştatları
David	Hokins	Amerika Birləşmiş Ştatları
Konnor	Jile	Amerika Birləşmiş Ştatları
Kalli	Ştarn	Amerika Birləşmiş Ştatları
Erik	Rays	Amerika Birləşmiş Ştatları
Steven	Yanq	Amerika Birləşmiş Ştatları
İroda	Ubaydullaeva	Özbəkistan

Yerli səviyyədə cəlb edilmiş Qısamüddətli Müşahidəçilər

Tinneke	Everaert	Belçika
Eva Matilda	Seye	Fransa
Marsel Martin	Vietor	Almaniya
Emma	Siks	İsveçrə

Skot	Risner	Amerika Birləşmiş Ştatları
Kayl	Donelson	Amerika Birləşmiş Ştatları

DTİHB SMM Uzunmüddətli Müşahidəçilər

Miroslav	Brotsman	Çex Respublikası
Hanne	Bang	Danimarka
Timo	Layn	Finlandiya
Reima	Larki	Finlandiya
Nikola	Busse	Almaniya
Yoxen Mixael	Rink	Almaniya
Aleksandra	Tein	Almaniya
Yens	Kreibaum	Almaniya
Anya	Bronni	Almaniya
Cerard	Bakli	İrlandiya
Sara	Farmisano	İtaliya
Raffaele	Ditadi	İtaliya
Thomas	Hug	Norveç
Narve	Rio	Norveç
Aleksander	Guchkov	Rusiya Federasiyası
Evgeniy	Loginov	Rusiya Federasiyası
Aleksander	Bedritskiy	Rusiya Federasiyası
Gleb	Şubin	Rusiya Federasiyası
Astrid	Nunez	İsveç
Lena Ore	Arno	İsveç
Lars Tore	Tollemark	İsveç
Ştefan	Zigler	İsveçrə
Diana	Ferrari	İsveçrə
Mark	Voller	Böyük Britaniya
Laura	Villalba	Amerika Birləşmiş Ştatları
Xorxe	Amador	Amerika Birləşmiş Ştatları
Ann	Merrill	Amerika Birləşmiş Ştatları
Kristofer	Brandt	Amerika Birləşmiş Ştatları

DTİHB SMM Əsas Heyət üzvləri

Ditmir	Buşati	Albaniya	Missiya rəhbəri
Elissavet	Karagiannido	Yunanıstan	
Peter	Marron	İrlandiya	
Noemi	Arçidiakono	İtaliya	
Marina	Kim	Qazaxıstan	
Ahmad	Rasuli	Qırğızıstan	
Martina	Barker-Tsiganikova	Slovakiya	
Nina	Vessel	Norveç	
Mixal	Ostankoviç	Polşa	

Kira	Kalinina	Rusiya Federasiyası
Saşa	Pokrayaç	Serbiya
Branislav	Soloviç	Slovakiya
Firuza	Garibşoyeva	Tacikistan
Ruslan	Ovezdurdyev	Türkmənistan
Oleksiy	Liçkovax	Ukrayna
Con Edvard	Hampson	Böyük Britaniya

DTİHB HAQQINDA

Demokratik Təsisatlar və İnsan Haqları Bürosu (DTİHB) ATƏT-in iştirakçı dövlətlərə "insan hüquq və əsas azadlıqlarına tam qorunmasını təmin etmək, qanunun aliliyinə əməl etmək, demokratiya prinsiplərini təşviq etmək və (...), demokratik təsisatları gücləndirmək və qorumaq, həmçinin cəmiyyətdə tolerantlığı təbliğ etmək" proesində kömək etmək üçün əsas təsisatdır (1992 Helsinki Zirvə Sənədi). Buna ATƏT-in insan ölçüsü deyilir.

Varşavada (Polşa) yerləşən DTİHB 1990-cı il Paris sammitində Azad Seçkilər Bürosu olaraq yaradılmış və 1991-ci ilin mayında fəaliyyətə başlamışdır. Bir il sonra, ofisin adı insan haqları və demokratikləşmə daxil olmaqla genişləndirilmiş mandatı əks etdirmək üçün dəyişdirilmişdir. Hazırda təşkilatın 150 nəfərdən çox işçisi var.

DTİHB, Avropada **seçki müşahidəsi** sahəsində aparıcı təsisatdır. Hər il ATƏT regionunda seçkilərin ATƏT öhdəliklərinə, digər beynəlxalq öhdəliklərə və demokratik seçkilər standartlarına uyğun olub-olmadığını qiymətləndirmək üçün minlərlə müşahidəçinin yerləşdirilməsini əlaqələndirir və təşkil edir. Təşkilatın özünəməxsus metodologiyası bütövlükdə seçki prosesi barədə dərinlən məlumat toplamağa və təhlil etməyə imkan verir. Dəstək layihələri vasitəsilə DTİHB iştirakçı dövlətlərə seçki proseslərini təkmilləşdirməyə də köməklik göstərir.

Təşkilatın **demokratikləşmə** fəaliyyətinə aşağıdakılar daxildir: hüququn üstünlüyü, qanunvericiliyə dəstək, demokratik idarəetmə, miqrasiya və hərəkət azadlığı və gender bərabərliyi. DTİHB hər il demokratik strukturları inkişaf etdirilməsinə yönələn bir sıra məqsədli yardım proqramları həyata keçirir.

DTİHB, həmçinin iştirakçı dövlətlərin ATƏT-in insan ölçüləri öhdəliklərinə uyğun **insan hüquq və əsas azadlıqlarını** təşviq etmək və qorumaqla bağlı öhdəliklərini yerinə yetirməsinə kömək edir. Buna, terrorizmə qarşı mübarizədə insan hüquqları, insan alveri qurbanı olmuş insanların insan hüquqlarının müdafiəsini artırmaq, insan hüquqları sahəsində təhsil və təlim, insan hüquqlarının monitorinqi və hesabatları, habelə qadınların insan hüquqları və təhlükəsizliyi kimi sahələrdə təcrübə paylaşmaq üçün müxtəlif tərəfdaşlarla əməkdaşlıq etməklə nail olunur.

Tolerantlıq və ayrışdırıcı yola yol verilməməsi sahəsində DTİHB iştirakçı dövlətlərə nifrət cinayətlərinə və irqçilik, ksenofobiya, antisemitizm və digər dözümsüzlük hallarına qarşı cavab tədbirlərinin gücləndirilməsində dəstək göstərir. DTİHB-nin tolerantlıq və ayrı-seçkiliyə yola verilməməsi ilə bağlı fəaliyyəti aşağıdakı sahələrə yönəldilmişdir: qanunvericilik; hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının təlimi; nifrətə əsaslanan cinayət və hadisələrə dair monitorinq, hesabat və izlənmə; tolerantlıq, hörmət və qarşılıqlı anlaşmanı təşviq edən maarifləndirici fəaliyyətlər.

DTİHB iştirakçı dövlətlərə **Roma və Sinti** siyasətləri ilə bağlı tövsiyələr də verir. Roma və Sinti icmaları arasında potensialın artırılmasına və şəbəkə qurulmasına kömək edir və roma və sinti nümayəndələrinin siyasətlərin formalaşdırılmasına iştirakını təşviq edir.

DTİHB-nin bütün fəaliyyətləri ATƏT iştirakçı dövlətləri, ATƏT institutları və sahə əməliyyatları, o cümlədən digər beynəlxalq təşkilatlarla sıx əlaqələndirmə və əməkdaşlıq şəraitində aparılır.

Daha ətraflı məlumat üçün DTİHB-nin internet sahifəsinə müraciət edin (www.osce.org/odihr).